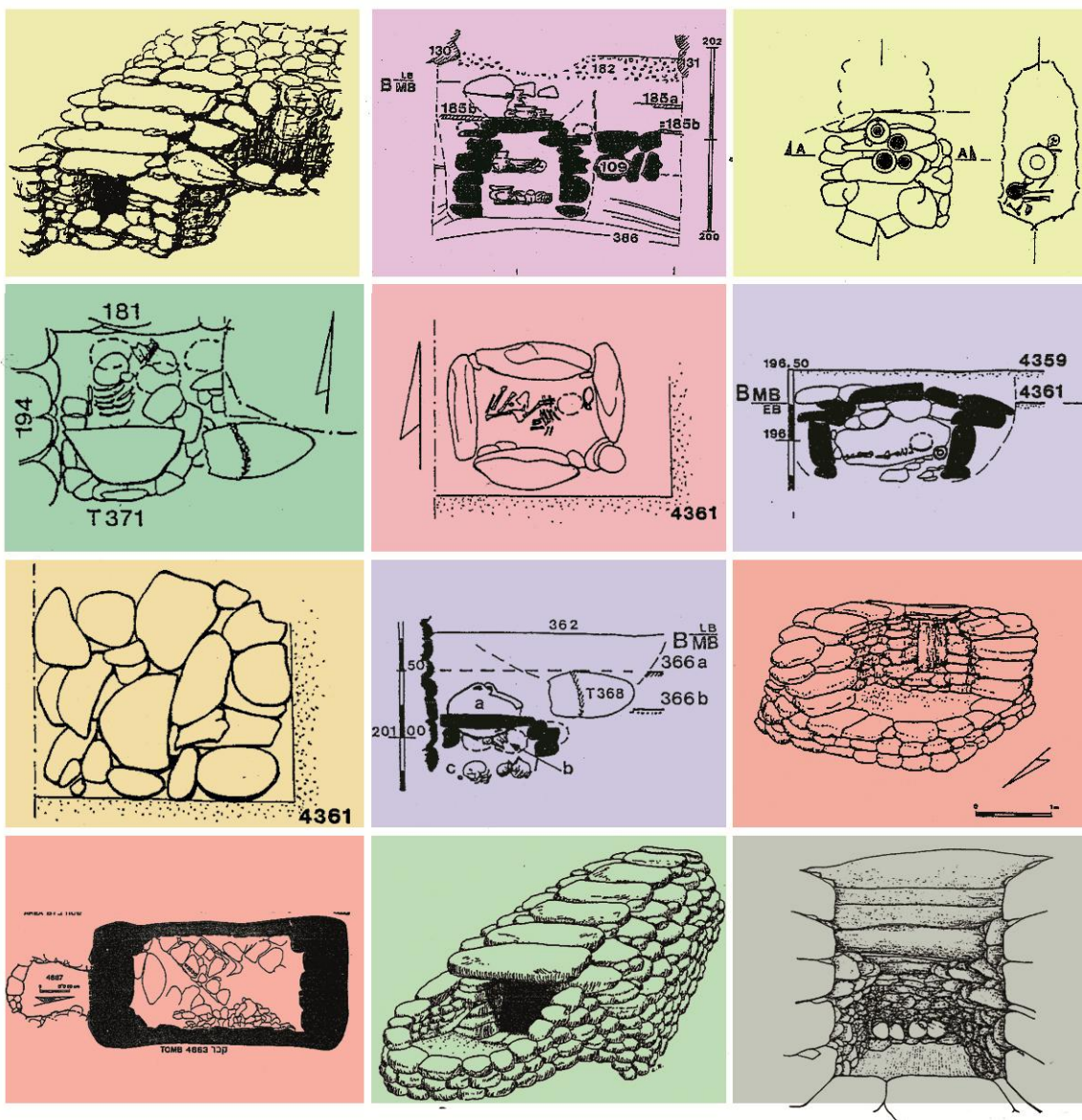

De sociale positie van kinderen in de Levant

In de Midden Bronstijd op Tel Kabri en Tel Dan

Tessa Vermaas

(gemaakt door H. Vermaas; afbeeldingen gebruikt van Ilan 1995, 123-125)

De sociale positie van kinderen in de Levant

In de Midden Bronstijd op Tel Kabri en Tel Dan

Tessa Vermaas, 0911089

Dr. B.S. Düring

Bachelor scriptie, 1043BASCRY

Nabije Oosten

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Leiden, mei 2012

Tessa Vermaas

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Kinderen	8
2.1 Kinderen in de archeologie	8
2.2 Definitie van een kind	10
2.2.1 Chronologische leeftijd	10
2.2.2 Fysieke leeftijd	11
2.2.3 Sociale leeftijd	12
2.2.4 Definitie van een kind	14
2.3 Kindgraven	17
3. Midden Bronstijd in de Levant	21
3.1 Inleiding tot de Midden Bronstijd in de Levant	21
3.2 Grafgebruiken in de Midden Bronstijd in de Levant	25
3.3 Theorie van Ilan	28
3.3.1 Patronen in grafgebruiken	28
3.3.2 Sociale en ideologische ideeën	29
3.3.2.1 Kosmologie	30
3.3.3 Patronen van Tel Dan in andere gebieden	32
3.3.4 Samenvatting	33
4. De graven	34
4.1 Casestudy 1: Tel Dan	34
4.1.1 Beschrijving Tel Dan	34
4.1.2 Kindgraven op Tel Dan	35
4.1.2.1 Stenen kistgraven	36
4.1.2.2 Tomben	36
4.1.2.3 Kuilgraven	37
4.1.2.4 Potgraven	38
4.1.3 Samenvatting	40
4.1.3.1 Kinderen tot twee of drie jaar	41
4.1.3.2 Kinderen tussen de twee en twaalf jaar	42
4.1.3.3 Kinderen op andere manieren begraven	44

4.1.3.4 De plek waar kinderen worden begraven	44
4.1.3.5 Grafgiften	44
4.2 Casestudy 2: Tel Kabri	47
4.2.1 Beschrijving Tel Kabri	47
4.2.2 Kindgraven op Tel Kabri	48
4.2.2.1 Stenen kistgraven	48
4.2.2.2 Tomben	49
4.2.2.3 Kuilgraven	50
4.2.2.4 Potgraven	50
4.2.3 Samenvatting	51
4.2.3.1 Kinderen tot twee of drie jaar	51
4.2.3.2 Kinderen tussen de twee en twaalf jaar	52
4.2.3.3 Kinderen op andere manieren begraven	52
4.2.3.4 De plek waar kinderen worden begraven	53
4.2.3.5 Grafgiften	53
5. De theorie van Ilan en de sociale positie van het kind	56
5.1 Mogelijke andere interpretatie van de data van Tel Dan	56
5.2 De theorie van Ilan toegepast op Tel Kabri	57
5.2.1 Baarmoeder, vruchtbaarheid en dood	60
5.3 De sociale positie van het kind in de Midden Bronstijd in de Levant op Tel Dan en Tel Kabri	62
6. Conclusie	66
7. Samenvatting	70
Bibliografie	71
Website	77
Lijst van figuren	78
Lijst van tabellen	80

1. Inleiding

Het onderwerp van deze scriptie is kindbegravingen in de Zuidelijke Levant (Israel) in de Midden Bronstijd (2000-1550 v. Chr.). Kinderen zijn tot nu toe weinig beschreven in de archeologie van de Levant en pas sinds de jaren '90 is er een groeiende interesse binnen het vakgebied van de archeologie in kinderen. In 1989 werd als eerste door G. Lillehammer de vraag gesteld waar kinderen in de archeologie waren gebleven (Lillehammer 1989, 89). Sindsdien zijn er verschillende studies geweest naar kinderen in de archeologie, maar nog niet naar kinderen in de Levant. Boeken over kinderen geven alleen inzicht over "een dag in het leven van" of ze worden beschreven als deel van families in vroegere tijden (de Vaux 1997, 41-3; Perdue *et al.* 1997).

In deze scriptie zal de theorie van David Ilan over de dood in de Midden Bronstijd worden behandeld. David Ilan heeft, aan de hand van de grafdata op Tel Dan (Israel), een theorie bedacht. Deze theorie gaat over de sociale positie van kinderen in de Midden Bronstijd en de ideologische ideeën over de dood in die tijd (Ilan 1995, 119). De Midden Bronstijd was een periode in de Zuidelijke Levant, die duurde van ongeveer 2000 tot 1550 v. Chr. waarin de urbanisatie op gang komt en een complexe samenleving (Rast 1992, 72-99).

De theorie van Ilan is interessant om te bestuderen, omdat de theorie nog niet eerder is toegepast op een andere site en kinderen worden in deze theorie ook behandeld (Ilan 1995, 119). De theorie zal daarom ook worden getest op een andere site, te weten Tel Kabri.

David Ilan komt in zijn theorie uit op vijf verschillende conclusies, die zijn onder te verdelen in drie categorieën:

- Sociale status: in stenen kistgraven worden alleen jongens begraven tussen de twee en twaalf jaar en in potgraven alleen kinderen tot twee of drie jaar.
- Sociale complexiteit: de overgang van een enkele begraving in een graf naar meerdere opeenvolgende begravingen in hetzelfde graf kunnen, volgens Ilan, worden gezien als een indicatie van toenemende complexiteit van de samenleving. Daarnaast zouden de familiegraven familiegerelateerd zijn.

- Symbolisch: de begrafenisrituelen zouden een simulatie zijn van de baarmoeder en geboorte (Ilan 1995, 127-38).

De belangrijkste vraag van deze scriptie is dan uiteindelijk:

Kan de theorie van David Ilan aangaande kinderen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant worden toegepast op andere sites en welke sociale positie hebben kinderen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant in de begravingen op Tel Dan en Tel Kabri?

Er zal worden geprobeerd om dit probleem op te lossen door het stellen van verschillende vragen. De belangrijkste vraag is of de theorie van David Ilan kan worden bevestigd op een andere sites. Met name de theorieën over de kinderen zullen hiervoor verder worden uitgediept. Er zullen verschillende vragen worden gesteld over de andere site:

1. Worden kinderen tot twee of drie jaar alleen begraven in potten?
2. Worden jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven in stenen kistgraven?
3. Worden kinderen ook op andere manieren begraven?
4. Waar liggen de graven van de kinderen op het grafveld?
5. Welke grafgiften krijgen kinderen mee?

Daarnaast zal er dieper worden ingegaan op de theorie van David Ilan en de data die hij gebruikt om zijn theorie te onderbouwen.

Deze vragen zullen worden beantwoord aan de hand van een literatuuronderzoek. Het literatuuronderzoek zal zich richten op de theorie van David Ilan en de tel waarop hij zijn onderzoek heeft uitgevoerd. De theorie zal daarnaast op een andere tel worden toegepast, namelijk Tel Kabri. Tijdens dit onderzoek is uitgebreid gezocht naar tells, die konden bijdragen aan dit onderzoek. Verschillende problemen kwamen al snel aan het licht. Als eerste zijn niet alle begravingen goed bewaard gebleven (Maeir 2004, 1-8; Smith en Dujovney 2004, 203-6). Ten tweede hadden een aantal opgravingen wel graven, maar zijn de leeftijden van de skeletten niet beschreven (Dayagi-Mendels 2002, 2; Negev en Gibson 2001, 83; Stewart 1974). Ten derde gebruikten sommige opgravingen alleen categorieën als kind en volwassene, zonder dat duidelijk is

waarop deze categorieën zijn gebaseerd (Hughes 1965, 664-5). Als laatste hebben niet alle opgravingen kinderen opgeleverd of alleen maar een klein aantal aan kinderen (Acreche 2001, 96-7; Ben-Tor *et al.* 2005; Negev en Gibson 2001, 64). Tel Kabri heeft een redelijk aantal kinderen opgeleverd, de skeletten zijn goed bewaard gebleven en de leeftijd van elk skelet is goed opgeschreven. De tel is goed gepubliceerd (Scheftelowitz en Oren 2002).

De gegevens van beide tells zijn in een database ingevoerd. Deze database bevat gegevens over de graven, de grafgiften, de skeletten, leeftijden, geslacht, de periode en de plaats waar het graf is gevonden. Van deze database zal een analyse worden gemaakt. Vervolgens zal daarop de theorie van Ilan worden toegepast en zal er worden gekeken of de theorie toepasbaar is op Tel Kabri.

Al deze vragen zijn in verschillende hoofdstukken ondergebracht. In hoofdstuk 2 zal als eerste worden geprobeerd om een definitie te geven van 'kind'. Het doel hiervan is om duidelijk te maken wat een kind is en welke definitie hiervoor is gebruikt in deze scriptie. Ook zal een kort overzicht worden gegeven van de kinderen in de archeologie en de grafgebruiken rondom kinderen. In hoofdstuk 3 zal een inleiding worden gegeven tot de Midden Bronstijd in de Levant en de grafgebruiken in deze tijd. Daarnaast zal de theorie van David Ilan nader worden toegelicht. Het hoofdstuk geeft dus met name de achtergronden weer van de sites en de theorie. In hoofdstuk 4 zullen de twee tells nader worden besproken. Beide tells zullen worden beschreven en de kindgraven zullen nader worden toegelicht. In hoofdstuk 5 zal de theorie van David Ilan worden toegepast op Tel Kabri. Daarnaast zal er worden gekeken of de data van Tel Dan ook op een andere manier kunnen worden geïnterpreteerd. Als laatste zal er worden gekeken naar de sociale positie van het kind in de Zuidelijke Levant in de Midden Bronstijd. Uiteindelijk zal er een conclusie worden getrokken over de bruikbaarheid van de theorie van David Ilan en welke sociale positie kinderen hadden in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant.

2. Kinderen

In dit hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de geschiedenis van kinderen in de archeologie. Daarnaast zal er getracht worden een definitie te geven van een kind. Het laatste deel zal gaan over waarom het interessant is om kindgraven te onderzoeken, wat archeologie van kinderen kan opleveren en zal er dieper worden ingegaan op de methoden van onderzoek van Tel Kabri en Tel Dan. Hiervoor worden een aantal vergelijkende studies kort besproken.

2.1 Kinderen in de archeologie

In dit hoofdstuk zal kort de geschiedenis van kinderen in de archeologie worden behandeld. Kinderen zijn nog niet zo heel lang de focus van studie in de archeologie. In de jaren 1970 werd er voor het eerst geschreven over kinderen, maar deze literatuur gebruikte vooral etnografische bronnen of experimenten om site-formation processen te beschrijven en begrijpen. Uit de etnografie is het idee ontstaan dat kinderen vooral zorgen voor een verstoring van de verspreiding van artefacten. Hierdoor werden kinderen gezien als verstorende factoren, die men niet hoefde te bestuderen. Met kinderen zijn ook verschillende proeven gedaan om het gedrag van kinderen te begrijpen en te kunnen identificeren in de archeologie. Echter, de meeste conclusies zijn gebaseerd op het gedrag van kinderen als ze weg van huis zijn of gebaseerd op een enkele observatie of experiment (Baxter 2006a, 77). Beide stromingen gaan echter niet over het kind zelf, maar wat de effecten zijn van het kind op de sites.

Hier kwam pas verandering in toen in 1989 Lillehammer een artikel schreef met de titel "A child is born. The child's world in an archaeological perspective". In dit artikel wordt onder andere de vraag gesteld waar de kinderen in de archeologie zijn gebleven. Daarnaast wordt aangegeven dat de onderzoeksmethoden voor kinderen in het verleden niet veel verschillen van de gewone onderzoeksmethoden voor volwassenen. De enigste twee verschillen zijn de aanpak en de vragen, die eruit voortkomen (Lillehammer 1989, 91-105). Dit artikel wordt vaak gezien als een van de eerste artikelen over kinderen in de archeologie (Baxter 2006b, 1). In 2001 wordt opnieuw door Kamp de vraag

gesteld waar de kinderen zijn gebleven in de archeologie. Zij komt tot de conclusie, dat ondanks de oproep van Lillehammer in 1989 er, tot 2001, maar weinig is geschreven over het kind in de archeologie (Kamp 2001, 1-34).

Daarnaast noemt ze nog vier belangrijke principes waarop de archeologie van kinderen verder kan gaan (Kamp 2001, 3):

- Leeftijdscategorieën zijn, net als geslachtscategorieën, een culturele constructie in plaats van alleen een biologische constructie
- Leeftijd is belangrijk voor de sociale organisatie en moet daarom niet worden genegeerd in analyses van gemeenschappen in het verleden.
- Kinderen spelen een belangrijke sociale en economische rol in vele gemeenschappen.
- Het is mogelijk om, door middel van archeologische data, iets te leren over kinderlevens en de functies, die ze hadden in gemeenschappen.

Op deze vier principes is men ook verder gegaan in de archeologie, maar alleen de eerste twee principes zullen een belangrijk onderdeel vormen van deze scriptie.

Dit komt doordat het behandelen van alle vier de principes niet in een scriptie past en de eerste twee principes zijn terug te vinden in de theorie van Ilan. Naast deze vier principes is het volgens Kamp ook belangrijk om te beseffen dat de archeologie van de kinderen in het begin dezelfde weerstand zal ondervinden als gender archeologie en dat het in het begin moeilijk zal zijn afstand te doen van onze eigen culturele stereotypen over kinderen zoals dat in het begin moeilijk was voor gender (Kamp 2001, 27).

Sinds de oproep van Kamp is er meer literatuur gekomen over kinderen in de archeologie (Baxter 2006b, 1). Hieruit is gebleken dat kinderen actieve deelnemers kunnen zijn in plaats van variabelen, die een site kunnen verstoren. Ze kunnen veel meer bijdragen aan een cultuur, dan dat wij denken. Kinderen moeten dus niet alleen als passief worden gezien, maar ook als actieve deelnemers aan economische, sociale, politieke en religieuze processen. Ze helpen bijvoorbeeld mee met het verzamelen van voedsel, ze werken op het land of ze weven (Baxter 2006b, 2). Tot voor kort, en mogelijk nog steeds, werkten kinderen in het Midden Oosten vanaf hun vijfde in werkplaatsen waar tapijten worden geweven. In de 19e

eeuw waren er nog kinderen van 8 of 9 jaar oud actief in de mijnen (Sofaer Derevenski 1994a, 12).

Kinderen maken dus een belangrijk deel uit van de archeologie. Helaas worden ze nog vaak vergeten. Deze scriptie zal proberen om meer licht te werpen op kinderen en hun dood in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant.

2.2 Definitie van een kind

In dit hoofdstuk zal getracht worden om een definitie van een kind te geven. Deze definitie is belangrijk, omdat kinderen centraal staan in deze scriptie. Het is dan ook de bedoeling om deze definitie te gebruiken voor de rest van de scriptie. Om tot deze definitie te komen zal niet alleen de archeologie centraal staan, maar ook de bioarcheologie, sociologie en ontwikkelingspsychologie. Hierbij zal de verdeling van leeftijd in drie verschillende onderdelen namelijk chronologische, fysieke/biologische en sociale leeftijd belangrijk zijn.

	Chronologische leeftijd	Fysieke leeftijd	Sociale leeftijd
Wat bepaalt deze leeftijd?	Het uitdrukken van leeftijd in jaren	Verouderingsproces	Normen en waarden voor gedrag en houding
Wie bepaalt deze leeftijd?	Wetten/de rechtspraak	Medische wereld	Sociale constructie gemaakt door de omgeving
Hoe uit dit zich?	Het bereiken van een bepaalde leeftijd verandert iemands positie volgens de wet	Ontwikkelingstadia	Sociale status

Tabel 2.1 Korte samenvatting van de drie verschillende leeftijden en hun kenmerken (naar Arber en Ginn 1995)

2.2.1 Chronologische leeftijd

De chronologische leeftijd is de leeftijd in kalenderjaren. Veranderingen in deze leeftijd zorgen voor een andere positie in de maatschappij (Arber en Ginn 1995, 5). Dit is bijvoorbeeld te zien in de AOW (Algemene Ouderdomswet) waarbij iemand vanaf 65 jaar een uitkering van de overheid krijgt. De positie van een persoon in de maatschappij verandert dan van werkende naar gepensioneerde. De verandering in positie van kind naar volwassen is ook zichtbaar in de wet.

Echter, de Nederlandse wet toont aan dat zij niet precies weet wanneer een kind eindigt en een volwassene begint. Ouders moeten namelijk hun kinderen voorzien in kosten van levensonderhoud en studie (art. 1:395a BW)¹ totdat ze 21 jaar oud zijn (art. 1:235w BW). Je zou dus zeggen dat we volgens de Nederlandse wet volwassen zijn op ons 21ste, omdat we daarna onafhankelijk zijn van onze ouders. Echter, in het burgerlijk wetboek staat ook dat iemand meerderjarig oftewel volwassen, is als diegene boven de 18 jaar is (art. 1:233 BW). Het is zelfs mogelijk voor een zestienjarige om bepaalde bevoegdheden van volwassenen te krijgen als die dat wil in uitzonderlijke gevallen (art. 1:235 BW) zoals een zwangerschap (art. 1:235ha BW). Het is dus moeilijk om uit de Nederlandse wet de chronologische leeftijd te halen waarop iemand van kind naar volwassen gaat. In archeologische artikelen worden ook vaak verschillende leeftijden gebruikt als grens tussen volwassen en kind. Archeologen weten dus zelf ook niet goed waar de grens ligt (Scott 1999, 92) en hoe zouden we dat goed kunnen weten als onze eigen wetten er ook onduidelijk over zijn. Bij verschillende chronologische leeftijden horen, dus verschillende posities in de maatschappij (Arber en Ginn 1995, 5).

2.2.2 Fysieke leeftijd

Fysieke leeftijd stamt uit de medische wereld en is gerelateerd aan het verouderingsproces (Sofaer Derevenski 1994a, 11). De fysieke leeftijd hoeft echter niet gelijk te lopen met de chronologische leeftijd, omdat er wordt gekeken naar functionele mogelijkheden en de geleidelijke afname van botdichtheid, spierkracht en kracht. Deze afname hoeft echter niet voor elk persoon hetzelfde te zijn en kan verschillend zijn voor geslacht en sociale klasse (Arber en Ginn 1995, 10). Onderzoek in Amerika en Groot-Brittannië heeft uitgewezen dat mensen in de lagere sociale klassen eerder sterven en een hogere fysieke leeftijd hebben, dan mensen in de hogere sociale klassen (Turnock 2012, 34-6). De fysieke leeftijd speelt ook een belangrijke rol bij kinderen en de manier waarop de samenleving het kind behandelt. Het fysieke uiterlijk en de mogelijkheden van kinderen in

---

¹ Burgerlijk Wetboek 1 (Zeijl *et al.* 2008)

bewegen en communiceren, zijn belangrijk bij het bepalen van de chronologische leeftijd (Lewis 2007, 5). Op een bepaalde chronologische leeftijd wordt van een kind verwacht dat het bepaalde vaardigheden onder de knie heeft. Deze chronologische leeftijden worden ook wel ontwikkelingsfasen genoemd (Marsh *et al.* 2009, 305). In de Westerse wereld zijn we onder andere bekend met de ontwikkelingsfasen van pasgeborene, baby, dreumes, peuter, kleuter, schoolkind, puber en adolescent. Al deze verschillende fasen worden vaak onder de groep kinderen geschaard, terwijl die groep eigenlijk zeer divers is (Kamp 2006, 116). Een voorbeeld uit de archeologie is de categorie zuigeling. Soms worden hieronder kinderen van 1 tot 3 of van 1 tot 5 onder geschaard, terwijl in deze periode kinderen veel veranderen. Een eenjarige is niet hetzelfde als een vijfjarige, maar toch worden ze vaak onder dezelfde noemer gegroepeerd (Lewis 2007, 5-6).

Chronologische leeftijd en fysieke leeftijd hebben dus met elkaar te maken in de vorm van ontwikkelingsfasen. Bij een bepaald fysiek uiterlijk of leeftijd hoort vaak een bepaalde chronologische leeftijd, maar een van beide leeftijden kan veranderen. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in het feit dat meisjes nu ongeveer vijf jaar eerder hun eerste menstruatie hebben dan 100 jaar geleden. Dit komt onder andere door een beter dieet (Worell 2001, 920). De fysieke leeftijd is dus naar voren geschoven, terwijl de chronologische leeftijd niet is veranderd.

2.2.3 Sociale leeftijd

De sociale leeftijd wordt door de cultuur bepaald en bestaat uit:

- Bepaalde normen voor gedrag en houding voor elke leeftijd.
- Hoe oud iemand zich voelt.
- Welke leeftijd iemand krijgt van zijn omgeving.

De sociale leeftijd is een subjectieve leeftijd (Arber en Ginn 1995, 7), die niet noodzakelijkerwijs gelijk hoeft te lopen met de natuur oftewel het opgroeien en groter worden van mensen (Kamp 2001, 3). De normen en waarden voor bepaalde leeftijden veranderen nauwelijks. Nog steeds bestaat het idee dat ouderen niks nieuws meer kunnen leren ook al is aangetoond dat dit niet waar is. Door dit idee

wordt pensionering aan de hand van de chronologische leeftijd gelegitimeerd, terwijl er mensen zijn van boven de 65, die zich nog niet oud genoeg voelen om te stoppen met werken. Er zijn ook mensen van onder de 65, die zich al ouder dan 65 voelen en graag eerder met pensioen willen. De sociale leeftijd hoeft dus niet gelijk te lopen met de chronologische of fysieke leeftijd (Arber en Ginn 1995, 7). De verschuiving van de leeftijd waarop de eerste menstruatie van een meisje begint, heeft ook gezorgd voor een verandering in sociale leeftijd. De eerste menstruatie wordt vaak gezien als de periode waarop een meisje een vrouw wordt of dat proces begint (Worell 2001, 740). De sociale leeftijd is dus samen met de fysieke leeftijd meer naar voren geschoven.

De huidige sociale leeftijd van kinderen houdt onder andere in dat kinderen geweldloos, asexueel en vrolijk moeten zijn. De ouders moeten hun kinderen liefhebben en beschermen (Sofaer Derevenski 2000, 5). In de Middeleeuwen in West Europa was dit anders en werd het kind gezien als een wezen zonder eigen persoonlijkheid (Ariès 1962, 36). Kinderen werden tussen hun zevende en negende opgenomen in de volwassen maatschappij door middel van ambachten, school of werken in het huishouden (Ariès 1962, 354). Kinderen werden al snel gescheiden van hun ouders. Het is bekend uit historische bronnen uit de 15e, 16e en 17e eeuw dat kinderen wel werden verwend en vertroeteld, maar dit werd door velen afgekeurd (Ariès 1962, 128). Men kreeg toen ook veel kinderen opdat een aantal het zouden overleven (Ariès 1962, 36). Mogelijk werd van de kinderen ook verwacht dat ze hun ouders zouden helpen als die ouder waren. Meerdere kinderen zou dan zorgen voor een betere oudedagsvoorziening (Shahar 1990, 168). Tegenwoordig zijn ouderen onafhankelijk van hun kinderen als het gaat om pensioen, omdat ze de AOW hebben, aanvullend pensioen via de werkgever en soms een individuele opbouw en/of eigen aanvulling (Caminada en Goudswaard 2003, 208). Onder andere door deze veranderingen zijn de ideeën rondom kinderen veranderd. De kerk heeft ook bijgedragen aan deze veranderingen, omdat zij kinderen zagen als onschuldige mensen, die gevormd moesten worden naar goede christenen. Dit kon door middel van goede educatie.

Kinderen begonnen steeds meer een centrale plek in het gezin in te nemen (Ariès 1962, 129-30) en dit is nog steeds zichtbaar in hoe we omgaan met onze kinderen.

Als kinderen echter een ernstige misdaad plegen, dan worden kinderen afgeschilderd als corrupt en kwaadaardig (Sofaer Derevenski 2000, 5-7). Een voorbeeld hiervan is de paniek rond om kindermoordenaars zoals Thompson en Veneables, die 11 jaar oud waren toen ze de tweejarige James Bulger mishandelden en vermoorden (Sharrat 1993). Vele mensen waren er over verbaasd dat kinderen hiertoe in staat waren, omdat kinderen worden gezien als lieflijk. Kind-zijn wordt niet alleen bepaald door leeftijd, maar ook door wat het doet. Foto's van kinderen met wapens zorgen voor een schok, omdat een "lieflijk en onschuldig" persoon wordt verbonden met een "volwassen en gewelddadig" object (Sofaer Derevenski 2000, 3-5). Een kind is dus een sociale constructie en is cultureel bepaald. De sociale leeftijd speelt een grote rol bij wat een kind is.

Hiervoor is al aangetoond dat de chronologische en fysieke leeftijd afhankelijk van elkaar zijn, maar dit geldt ook voor de sociale leeftijd. De sociale leeftijd is gedeeltelijk afhankelijk van het fysieke uiterlijk van een persoon. De volwassenheid, bekwaamheden en bevoegdheden van een kind worden door de ouders bepaald aan de hand van de sociale leeftijd (Lewis 2007, 7). Dit wordt echter ook gedeeltelijk bepaald door de chronologische leeftijd en fysieke leeftijd. De fysieke leeftijd bepaalt het fysieke uiterlijk van een persoon en het fysieke uiterlijk bepaalt wat een kind kan en dus gedeeltelijk welke sociale leeftijd een kind krijgt. Het uiterlijk bepaalt welke leeftijd de omgeving de persoon geeft en dit is onderdeel van de sociale leeftijd. Daarnaast zijn er bepaalde normen voor gedrag en houding voor elke culturele leeftijd. De chronologische leeftijd heeft invloed op deze normen.

2.2.4 Definitie van een kind

Leeftijd is dus gedeeltelijk een sociale constructie (Kamp 2001, 3) waarop de andere twee leeftijden veel invloed hebben. Hierdoor wordt het geven van een goede definitie van een kind lastig. Niet alleen archeologen hebben hier problemen mee, maar ook de wet, wat al eerder is aangetoond. Als men ook kijkt

in het woordenboek, dan wordt het niet veel duidelijker. De definities voor 'kind' daarin zijn namelijk *onvolwassen mens* en *afstammeling* (Dale 2012). Een belangrijke vraag is dan wat een onvolwassen mens is. Daarnaast verwijst de laatste betekenis tegelijkertijd naar verwanten en het ouderschap (Sofaer Derevenski 1994a, 9). Een kind stamt namelijk af van een familie en van zijn ouders. Deze betekenis zorgt echter voor conflicten zoals een citaat van Strathern laat zien:

[A child] does not even need to know its parents in order to exist as a child, though to be the child *of* someone depends on parentage. But that it has had parents is automatically presumed... Yet parents exit only through a double recognition: to recognize a parent is already to have recognized a child. For they exist only in so far as their children are *known* to exist (Strathern 1992, 148).

Toch is het de bedoeling om in dit hoofdstuk tot een definitie te komen ook al is dat nogal moeilijk. Als eerste is het mogelijk om te stellen dat een kind nog steeds afhankelijk is van zijn ouders en het is bezig met het leren van de cultuur waarin het leeft. Op het moment dat iemand onafhankelijk is en volledig is opgenomen in de eigen cultuur kan men spreken van een volwassene. Wanneer men echter deze periode bereikt, is voor elke cultuur weer anders en heeft te maken met de sociale leeftijd. De fysieke leeftijd zal hierbij ook een rol spelen, omdat de leeftijd, die iemand krijgt van zijn omgeving, gedeeltelijk wordt bepaald door het fysieke uiterlijk en de fysieke leeftijd. Een probleem met de huidige definitie is echter dat alle kinderen op een hoop worden gegooid, terwijl al eerder is gezegd dat een kind van 3 totaal anders is dan een kind van 5. Ook de factoren waaraan een kind kan overlijden verschillen per leeftijd. Een kind onder een jaar is zeer kwetsbaar en de kans is erg groot dat het overlijdt aan een ziekte. Een kind tussen de een en twee jaar heeft een grotere overlevingskans en als het sterft komt het door lactatietechnieken of onhygiënische omstandigheden. Een kind van drie kan al praten, spelen en rondlopen. Hierdoor kan het eerder sterven aan een ongeluk. Daarnaast konden kinderen al getrouwd zijn rond hun twaalfde of veertiende in bijvoorbeeld het oude Egypte, Griekenland en Rome (Blundell 1995,

119-20; Garland 2009, 72; Hopkins 1965, 52-4; Mikalson 2010, 136-40; Rawson 1986, 22; Strouhal 1992; Winter 2003, 20). Hierdoor konden ze ook al vroeg sterven in het kraambed. Door archeologen wordt sterven in het kraambed echter nooit gezien als een mogelijke factor waaraan oudere kinderen kunnen overlijden, omdat archeologen vaak de grens tussen kind en volwassene leggen tussen de 15 en 25 jaar. Als een skelet wordt gevonden van een vijftienjarige, dan zal men er niet bij stilstaan dat iemand op die leeftijd ook al in kraambed zou kunnen sterven (Lewis 2007, 5-7).

Niet alleen de sociale leeftijd moet dus in de gaten worden gehouden, maar ook de fysieke en chronologische leeftijd. De fysieke leeftijd bepaalt gedeeltelijk wat kinderen kunnen en in welke categorie ze zullen vallen. De chronologische en fysieke leeftijd is bij kinderen, zeker bij jonge kinderen, nog redelijk gelijk. Het is ook makkelijker om hun een goede leeftijd te geven (Baker *et al.* 2005, 3).

Daarom zullen in deze scriptie alle drie de leeftijden centraal staan, maar met name de sociale leeftijd. Er zal worden geprobeerd om aan de hand van de fysieke leeftijd van de botten en de grafgiften, de sociale leeftijd vast te stellen van een persoon. Aan de hand van de sociale leeftijd zou het mogelijk moeten zijn om vast te stellen wat de grens is tussen volwassene en kind op Tel Dan en Tel Kabri. Ilan heeft in zijn theorie de grens gelegd op 12 jaar. Daarnaast zou er nog een grens zijn rond de twee of drie jaar (Ilan 1995, 133). De vraag is of die grens niet alleen te vinden is op Tel Dan, maar ook op Tel Kabri.

Een kind is dus een sociale constructie. Daarnaast is een kind afhankelijk van zijn ouders en is het nog bezig met het leren van de cultuur waarin het leeft. Als laatste is een kind niet één categorie, maar bestaat het uit meerdere onderdelen zoals pasgeborene, baby, dreumes, peuter, kleuter, schoolkind, puber en adolescent. Deze categorieën zijn mogelijk te onderscheiden in graven.

Voor deze scriptie zijn de verschillende categorieën van kinderen al bepaald door de theorie van Ilan. Er zal dus worden gekeken naar de individuen tussen de nul en twee of drie jaar en naar de individuen tot twaalf jaar.

De definitie van een kind is een afhankelijk individu dat nog bezig is met het leren van de cultuur waarin het leeft en het individu is in meerdere ontwikkelingsfasen te verdelen afhankelijk van de cultuur waarin het leeft.

2.3 Kindgraven

Dit hoofdstuk zal gaan over wat we kunnen leren uit kindgraven en met name hoe we de sociale leeftijd uit graven kunnen aflezen. Graven en hun inhoud kunnen ons veel vertellen over het leven in het verleden en over ideeën, die men toen had over de dood (Parker Pearson 1999, 3). We moeten echter in ons achterhoofd houden dat de praktijken die we zien niet door de dode zelf zijn gemaakt, maar door de achterblijvers (Parker Pearson 1999, 84). Vooral bij kinderen is dit belangrijk te beseffen, omdat zij niet door kinderen worden begraven, maar door volwassenen. Studies naar de grafresten van kinderen zijn dus meer een reflectie van de herinneringen van volwassenen aan kinderen en geven mogelijk het ideaal weer (Baxter 2005, 94). Grafstenen in het westen geven vaak het ideaal weer van lieve kinderen. Doordat er een ideaal wordt weergegeven, vormen kinderen eigenlijk een aparte categorie bij de analyse van een grafveld. Overleden kinderen zijn namelijk individuen, die niet lang genoeg leefden om volwassen te worden en het is dus de vraag of de grafresten kinderen weergeven zoals ze in die tijd leefden of dat alleen het ideaal wordt weergegeven (Baxter 2005, 94). Dit is echter moeilijk te achterhalen als er geen of weinig tekstuele bronnen zijn, die ons meer kunnen vertellen over het leven van kinderen in de onderzochte periode.

Zoals Kamp al aangaf in haar artikel kunnen kinderen ons veel informatie verschaffen over het verleden. Ze gaf hiervoor vier principes waarvan twee principes voor ons relevant zijn: namelijk dat leeftijd een sociale constructie is en dat het mogelijk is om over kinderen te leren via archeologische data (Kamp 2001, 2-3). Tot voor kort werden kinderen echter gezien als onzichtbaar onder andere doordat kinderen in grafresten ondervertegenwoordigd zijn (Sofaer Derevenski 1994a, 8). Dit komt doordat de botten van kinderen sneller in de grond vergaan en doordat de kleine botte moeilijker zijn op te graven. Aan het

begin van de bioarcheologie werd zelfs gedacht dat kinderen altijd volledig vergingen. Kinderen werden toen ook vaak genegeerd, omdat hun aantal te klein zou zijn voor goede analyses. Nu is het duidelijk geworden dat kinderskeletten wel bewaard kunnen blijven in de grond en soms zelfs zo goed dat DNA en stabiele isotopen analyses mogelijk zijn. Kinderen blijven echter ondervertegenwoordigd in grafvelden, door culturele selectie, de conservatie in de grond en de methodiek van het opgraven (Lewis 2007, 20-6).

De kindgraven, die uiteindelijk wel worden opgegraven, kunnen ons veel vertellen over het verleden. In het begin werden kinderskeletten vooral gebruikt voor het schatten van vruchtbaarheidsniveaus in verleden samenlevingen of om te zien in hoeverre volwassenen zich konden aanpassen aan een veranderde omgeving. Deze studies hadden vooral betrekking op volwassenen. Hier kwam verandering in vanaf de jaren 1970 toen er meer studies kwamen naar de gezondheid van kinderen en de leeftijden waarop ze de meeste risico's hebben om te sterven door een ziekte. Later kwam er meer onderzoek naar de effecten van landbouw, kolonisatie en urbanisatie op de gezondheid van kinderen. Vanaf de jaren 1990 worden kinderen volledig geïntegreerd in bioculturele studies en komen er technieken om kinderen een betere leeftijd te geven (Lewis 2007, 10-2). Er is echter nog geen goede techniek om het geslacht van kinderen te bepalen. Het is de vraag of die ooit zal komen, omdat geslachtskenmerken pas ontstaan na de puberteit (Baker *et al.* 2005, 3, 10).

Kindgraven kunnen dus veel informatie geven over samenlevingen uit het verleden. Daarnaast kunnen ze meer informatie geven over de sociale leeftijden in die samenlevingen zoals de grens tussen volwassen en kind. Bij ons wordt hiervoor een chronologische leeftijd gebruikt, maar in het verleden werd vaak niet de chronologische leeftijd, maar de fysieke en sociale leeftijd gebruikt. Daarnaast worden er vaak initiatierituelen gebruikt bij de overgang van de ene sociale leeftijd naar de andere. Dit is ook zichtbaar in graven, omdat baby's en kinderen vaak op een andere manier worden begraven dan volwassenen. Hierbij moet men echter onze huidige chronologische leeftijden van kinderen loslaten (Kamp 2001, 4-8).

Een probleem bij studies naar sociale leeftijden is dat er een grote variatie is aan leeftijdsgrenzen en dat deze grenzen vaak willekeurig worden gekozen. Een voorbeeld is dat de grens tussen onvolwassen en volwassen wordt gebaseerd op seksuele rijpheid, rijpheid van het skelet of door het nemen van een specifieke leeftijd (Kamp 2001) tussen de 15 en 25 jaar (Scott 1999, 92). Er zijn een aantal studies gedaan naar de grens tussen kind en volwassenen:

- Scott heeft ontdekt dat baby's en dieren in Romeins Groot-Brittannië werden begraven onder kiemvloeren. Deze plekken zijn gerelateerd aan andere landbouw activiteiten. Daarnaast werden de baby's en dieren ook apart begraven van volwassenen en oudere kinderen. Dit suggereert een symbolische status (Scott 1991).
- Skeates kwam erachter dat in Neolithisch Italië kinderen in grotten werden begraven en volwassenen in nederzettingen (Skeates 1991).
- Volgens O'Donnabhain en Brindly worden kinderen in de Bronstijd in Schotland pas vanaf hun veertiende begraven met volledige grafrituelen, wat suggereert dat ze pas dan volwassen zijn (Kamp 2001, 6).
- Mizoguchi's onderzoek in Japan heeft aangetoond dat er twee verschillende categorieën leeftijden zijn in de Yayoi periode in Japan en dat overleden kinderen werden gebruikt om een sociale boodschap achter te laten (Mizoguchi 2000).
- Crawford heeft aangetoond dat in Angelsaksisch Groot-Brittannië de grens tussen volwassen en kind tussen de 10 en 12 jaar ligt en dat kinderen met minder grafgiften worden begraven dan volwassenen (Crawford 2000).

Soms zijn er echter ook uitzonderingen zoals de begravingen van kinderen en volwassenen in Mesolithisch en Neolithisch Oekraïne, die precies hetzelfde waren. Volgens Lillie betekende dit dat kinderen volledig waren opgenomen in de sociale en economische netwerken (Lillie 1997). Toch worden kinderen vaak anders behandeld dan volwassenen.

Al deze voorbeelden laten zien dat er verschillende leeftijdscategorieën zijn en dat die afhankelijk zijn van de cultuur, die men bestudeert. Naar mijn idee is het het beste om bij een opgraving te kijken naar de cultuur, die men opgraaft.

Als er literaire bronnen zijn over leeftijden en kinderen, dan is het mogelijk om aan de hand daarvan goede leeftijdscategorieën op te stellen. Vervolgens kan men deze categorieën bestuderen in het veld. Mogelijk is er een verschil te zien in de manier van begraven tussen de verschillende leeftijdscategorieën. Als er echter geen literaire bronnen aanwezig zijn, zoals in het geval van de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant, dan is het mogelijk om leeftijdscategorieën uit de grafvelden te halen. Dit kan op verschillende manieren. Bepaalde categorieën kunnen op andere plekken worden begraven, er kunnen verschillen zijn in de meegegeven grafgiften, er worden verschillende graftypes gebruikt voor bepaalde leeftijdscategorieën of de lichamen zijn op een andere manier behandeld. Al deze verschillen zouden ons mogelijk meer kunnen vertellen over de verschillende leeftijdscategorieën of sociale posities binnen een cultuur. De hiervoor genoemde verschillen kunnen ook worden bestudeerd als men literaire bronnen heeft over leeftijden en kinderen. Archeologen moeten dus goed in de gaten houden dat hun eigen ideeën over kinderen en leeftijden niet perse hetzelfde hoeven te zijn geweest als in het verleden.

De graven van kinderen kunnen ons dus veel leren over een cultuur en hun omgang met kinderen. Daarnaast is het mogelijk om van kinderskeletten veel te leren over ziektes, landbouw, urbanisatie en kolonisatie. Belangrijk voor deze scriptie is echter dat de grens tussen verschillende sociale leeftijden ook zichtbaar is in graven. Hierdoor zou het dus mogelijk kunnen dat de grens tussen volwassene en kind zichtbaar is op Tel Kabri en Tel Dan aan de hand van de graven.

3. De Midden Bronstijd in de Levant

Dit hoofdstuk zal een achtergrond geven over de periode waarin de kindgraven zijn gevonden. Als eerste zal er een korte inleiding worden gegeven over de Midden Bronstijd en daarna zullen de grafgebruiken worden besproken. Als laatste zal de theorie van Ilan uitgebreid worden besproken.

3.1 Inleiding tot de Midden Bronstijd in de Levant

In dit hoofdstuk zal eerst de datering van de Midden Bronstijd worden behandeld en daarna een aantal kenmerken. Vervolgens zal er dieper worden ingegaan op migratie, hiërarchie, economie en tempels.

De Midden Bronstijd duurde van ongeveer 2000 tot 1550 v. Chr. De periode kan worden onderverdeeld in drie delen namelijk de Midden Bronstijd I (MB I, 2000/1950 - 1750 v. Chr.), de Midden Bronstijd II (MB II, 1750-1650 v. Chr.) en de Midden Bronstijd III (MB III, 1650-1550 v. Chr.) Deze onderverdeling komt ongeveer overeen met de onderverdeling in dynastieën in Egypte (Ilan 2003, 331-2). De MB I komt ongeveer overeen met de 11de en de 12de dynastieën in Egypte. De MB II komt overeen met de 13de/14de dynastie en de MB III komt overeen met de 15de/16de en de 17de dynastie (Bard 2008, 41).

De onderverdeling van de Midden Bronstijd in drie verschillende fasen is echter niet zichtbaar in de materiële cultuur. Een aantal kenmerken van de Midden Bronstijd zijn:

- Aardewerk gemaakt op een draaischijf.
- Wapens en gereedschappen van brons.
- Zegels in de vorm van scarabeeën.
- Aarden wallen.
- Stadsmuren.
- Hiërarchie in de nederzettingen (Ilan 2003, 331-2).

De verandering van de materiële cultuur en de inbreng van nieuwe ideeën zou volgens sommigen komen door een migratie vanuit het noorden. Dit zou dan ook te zien zijn in skeletten, omdat de hoofden een andere vorm zouden hebben dan de hoofden uit de Vroege Bronstijd (Ilan 2003, 332). Het idee van een

migratie is echter discutabel net zoals de veranderingen in de vorm van de hoofden. Volgens Golden en Ilan zijn er nog twee andere argumenten voor een migratie. Als eerste de bouw van poorten van mudbrick en aarden wallen, die niet zijn aangepast aan de regen in de winter. Hierdoor moesten ze regelmatig worden hersteld of herbouwd. Dit zou kunnen duiden op een herkomst uit een droger gebied zoals Mesopotamië en duiden op een migratie uit dat gebied. Het tweede argument is een nieuw soort aardewerk gemaakt met technieken uit Syrië met Syrische motieven. Ook dit zou wijzen op een noordelijke invloed (Golden 2004, 115; Ilan 2003). De aarden wallen en poorten zouden echter ook kunnen zijn ontstaan door technologische innovaties, waardoor een idee wat al bestond eindelijk in de praktijk kon worden gebracht. Deze theorie wordt door velen als meer plausibel geacht (Bunimovitz 1992; Finkelstein 1992, 215).

De aarden wallen zijn dus waarschijnlijk niet door migranten gebouwd en werden mogelijk gebruikt als fortificatie, bouwkundige opvullingen, ondersteuning, beschoeiing en kunstmatige podiums. Een aantal zien de wallen echter als symbolen van macht, omdat op de wallen vaak geen muren zijn aangetroffen ter verdediging. De wallen zelf waren zeer makkelijk te beklimmen en doordat ze vaak een groot gebied besloegen, was het moeilijk om ze te verdedigen (Bunimovitz 1992, 228; Finkelstein 1992, 213). De discussie wordt nog steeds voortgezet en er wordt gedacht dat de wallen een defensief karakter hadden, maar ook symbolisch waren (Uziel 2010, 25).

Om deze wallen te bouwen was een goede ambtenarij en schrift nodig. Een goede politieke en economische organisatie was ook nodig. De muren zouden dus kunnen duiden op een goede politieke organisatie met mogelijk grote politieke eenheden (Finkelstein 1992, 210-1). Het is bekend dat er in de Levant meerdere stedelijke centra waren, die heersten over het gebied rondom de stad (Noll 2001, 104). Dit zou de nodige mankracht en bureaucratie kunnen opleveren voor het bouwen van de wallen. De opkomst van deze centra begon aan de kust en verspreidde zich langzaam over de rest van het gebied. Dit is mogelijk te verklaren door invloeden van buitenaf met name van Egypte (en de latere Hyksos heersers) en de Fenicische steden langs de Syrische kust (Ilan 2003, 333). Een

andere verklaring is dat de kust dichter bevolkt was doordat het gebied erg vruchtbaar was. Men was voornamelijk sedentair en hierdoor konden er makkelijker steden ontstaan. De rest van het gebied is minder vruchtbaar en er wonen voornamelijk niet-sedentaire herders. Hierdoor duurde het mogelijk langer voordat er een politieke eenheid ontstond (Finkelstein 1992, 207-8). Een gedeelte van de sedentaire bevolking leefde in de centra, maar de meesten woonden in de landbouwgemeenschappen rondom de stad. Elke stad was mogelijk zelfvoorzienend, maar er waren wel contacten met andere naburige steden, met de Feniciërs en Egypte (Noll 2001, 104-5).

In de stad woonden de mensen in huizen, die verschillende statussen en rijkdom laten zien. De huizen hebben verschillende soorten plattegronden en sommigen zijn groot en andere klein. Dit duidt op een verschil in rijkdom en/of status. De grotere steden waren ook ingedeeld in lagere en hogere delen waarbij de hogere delen vaak forten werden genoemd. In deze forten zijn voornamelijk grote huizen gevonden van mogelijk rijkere mensen. Daarnaast zijn er verschillende archieven en religieuze gebouwen aangetroffen in de forten (Golden 2004, 116-7).

De stedelijke centra hadden niet alleen controle over de stad, maar ook over de omliggende gebieden waarin landbouwers en herders woonden. De overgang van een volledige herderseconomie naar een economie met vooral landbouw kan worden gezien als de grens tussen de Vroege Bronstijd en de Midden Bronstijd. De herderseconomie in de Vroege Bronstijd was niet gericht op de secundaire producten van de schapen en geiten, maar op hun vlees. Dit is te zien aan de vele botten van jonge schapen en geiten, die zijn gevonden. Als het vooral om de secundaire producten had gegaan, dan waren er ook botten van oudere dieren gevonden, omdat de dieren pas geslacht zouden worden als ze geen secundaire producten meer zouden opleveren (Golden 2004, 83-4).

De overgang naar de landbouweconomie begon aan de kust en verspreidde zich al snel over de rest van de Levant. Het land bij de kust was zeer vruchtbaar en goed geschikt voor landbouw (Finkelstein 1992, 207-8) wat een mogelijke verklaring geeft voor het ontstaan van de landbouw daar. De landbouw omvatte

vooral gerst, graan, linzen, erwten en kikkererwten. Om in de drogere gebieden, verder landinwaarts, landbouw te kunnen bedrijven, waren hydraulische systemen nodig (Golden 2004, 84-5). Toch woonden in die gebieden vooral herders (Finkelstein 1992, 205).

Landbouw werd door vele mensen bedreven, maar ambachten werden ook veel uitgeoefend. Op grote schaal werd aardewerk en brons geproduceerd (Golden 2004, 83-5). Voor de handel werden zegels in de vorm van scarabeeën of cilinders gemaakt. In het begin werden deze geïmporteerd, maar later werden ze ook lokaal gemaakt. Dit is zichtbaar aan de hiërogliefen, die erop zijn afgebeeld. Ze zijn meer voor de sier aangebracht, dan door iemand die hiërogliefen kon maken of lezen. Met name de scarabee zegels zijn beïnvloed door handel met Egypte (Ilan 2003, 335). Andere gebieden waarmee handel werd gedreven was Syrië, Anatolië, Mesopotamië, Griekenland en Cyprus. Een aantal van de centra functioneerden ook als grote overslagplaatsen voor goederen (Golden 2004, 86-7).

Verschillende steden zoals Megiddo, Shechem (Tell Balata) en Hazor hadden grote tempels (Rast 1992, 91). Een aantal plattegronden van de tempels hebben kenmerken van Syrië waardoor een noordelijke invloed niet is uitgesloten, maar wel zeer discutabel (Golden 2004, 178). Verschillende sites hebben ook grote open pleinen en kleine platformen, die mogelijk werden gebruikt voor religieuze doeleinden. Naast deze plekken waar vele mensen konden samenkomen, werden de tempels ook steeds groter en konden ze steeds meer mensen huisvesten. Volgens Golden zou dit duiden op een meer publieke godsdienst (Golden 2004, 178-80).

Afbeeldingen van godinnen zouden zichtbaar zijn in hangers van goud, brons en zilver en in bronzen beelden van godinnen gevonden in de buurt van graven en tempels. Volgens Golden zouden de hangers een godin voorstellen, omdat er een vrouwelijk gezicht aanwezig zou zijn, een driehoek voor de schaamstreek en er vaak een plantenmotief wordt gebruikt. De bronzen godinnen beelden zouden mogelijk de godin Astarte kunnen voorstellen en werden of gebruikt als beelden om te vereren of het waren offers aan de goden. Al deze

rituele goederen zouden in de buurt van tempels worden gemaakt (Golden 2004, 178-80).

Rond 1550 v. Chr. worden de Hyksos verdreven uit Egypte en daarom wordt dit gezien als het einde van de Midden Bronstijd. De materiële cultuur verandert echter al veel langer en heel geleidelijk. Een aantal dorpen en steden worden vernietigd, maar ook dit gebeurt alleen over een langere tijd en vooral in het zuidelijke gebied, waar de Hyksos naar toe op de vlucht waren geslagen. De sociale en economische problemen waren echter al eerder begonnen door teveel bureaucratie en te weinig middelen om de bureaucratie te onderhouden (Ilan 2003, 341-2).

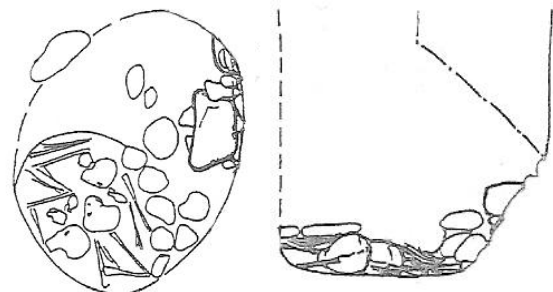
3.2 Grafgebruiken in de Midden Bronstijd in de Levant

De grafgebruiken in de Midden Bronstijd laten een breuk zien met de grafgebruiken uit de voorgaande periode (Ilan 2003, 341). In de Vroege Bronstijd werden verschillende graven gebruikt namelijk:

- Grotgraf: verschillende graven in een grot.
- Kuilgraf: een kuil in de grond met een of meerdere lichamen en eventueel grafgiften (afb. 3.1).
- Schachtombe: een schacht naar beneden met een grafkamer waarin een tot drie tot maximaal zeven lichamen lagen met grafgiften (afb. 3.2).
- Tumulj: een heuvel van stenen en aarde, die een kuil met stenen bedekt. In de kuil liggen grafgiften en een lichaam.
- Dolmen: een structuur, die bestaat uit twee of meer verticale stenen, die op een stenen plaat staan. Op de verticale stenen ligt een grote steen plaat. Vaak werd de dolmen

Afbeelding 3.1.
Voorbeeld van een
kuilgraf (Bloch-
Smith 2003, 109).

Afbeelding 3.2 Voorbeeld van een schachtgraf. Links van bovenaf, rechts van de zijkant (naar Ilan 1995, 125).

daarna nogmaals bedekt met stenen (Bloch-Smith 2003, 105-7).

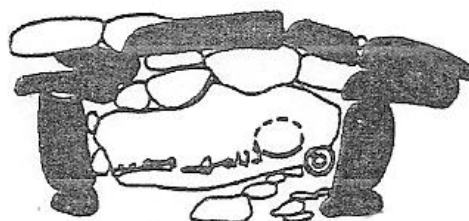
In de Midden Bronstijd worden invloeden in de grafvormen uit Syrië en Mesopotamië zichtbaar. Er kwamen nieuwe grafvormen namelijk:

- Potgraf: een pot met daarin een individu dat vervolgens onder huisvloeren wordt begraven (afb. 3.3) (Bloch-Smith 2003, 107).
- Stenen kistgraf: kuilen bekleedt en bedekt met stenen met een of twee individuen (afb. 3.4 en 3.5) (Bloch-Smith 2003, 107-8).
- Kamertombe: een schacht als ingang met daarna een kamer bekleedt met stenen. Soms is er een aarden vloer, maar er kan ook een stenen vloer zijn (afb. 3.6) (Ilan 1995, 122).
- Krijgergraf: tot nu toe alleen gevonden met mannelijke skeletten. De grafgiften bestaan vooral uit bronzen wapens (Golden 2004, 118).

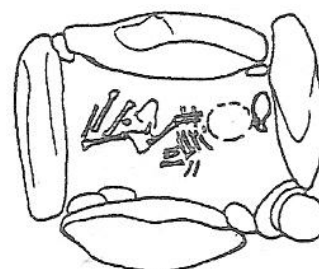
De krijgergraven zijn mogelijk alleen voor individuen met een aparte klasse. Deze klasse kreeg of status door heldhaftigheid in oorlogen of het militaire motief werd gebruikt om een hogere status weer te geven. Er is geen bewijs dat vrouwen ook een hoge status

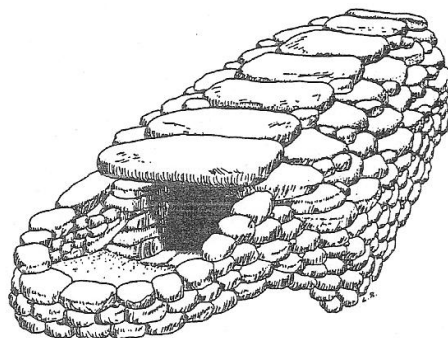
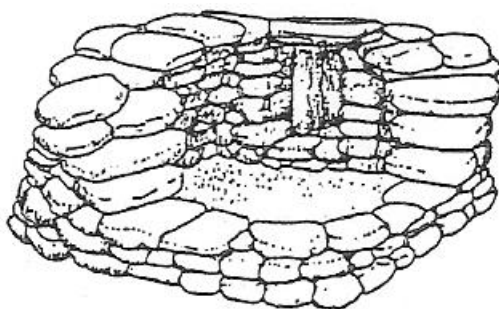
Afbeelding 3.3 Voorbeeld van een potgraf (naar Ilan 1995, 126)

Afbeelding 3.4 Zijkant van een voorbeeld van een stenen kistgraf (naar Ilan 1995, 125)

Afbeelding 3.5 Bovenkant van een voorbeeld van een stenen kistgraf (naar Ilan 1995, 125)

Afbeelding 3.6 Twee voorbeelden van een kamertombe (naar Ilan 1995, 123)

konden bereiken, aangezien er geen uitzonderlijke graven voor vrouwen zijn gevonden (Golden 2004, 118).

Al deze vorige grafvormen werden al langere tijd in Syrië en Mesopotamië gebruikt. Daarnaast is het bij de Mesopotamiërs gebruikelijk dat graven in de nederzettingen liggen. In de Midden Bronstijd in de Levant wordt dit ook geïntroduceerd en dit duidt op een breuk met de Vroege Bronstijd en mogelijke immigranten (Ilan 2003, 341). Niet alleen vanuit Syrië en Mesopotamië zijn invloeden merkbaar, ook vanuit Cyprus worden er in de MBIII twee nieuwe grafvormen geïntroduceerd namelijk:

- Bilobate tombe: uitgehakte tombe met twee ronde kamers in de vorm van een nier.
- Loculi tombe: een enkele kamer met grafnissen in de muren (Bloch-Smith 2003, 108).

In de tomben waren grafgiften aanwezig wat een aanwijzing kan zijn voor geloof in een hiernamaals. De lichamen lagen vaak in een gestrekte of opgetrokken positie. Uit de archeologische context en uit geschreven teksten uit Syrië kan worden opgemaakt dat de meeste tomben familie gerelateerd waren (Ilan 2003, 341). Dit kan betekenen dat de sociale hiërarchie en het horen bij een groep belangrijker werd (Golden 2004, 118).

Er zijn verschillen in status en rijkdom zichtbaar aan de graven. Er zijn verschillende soorten grafvormen, waarbij de een soms kostbaarder is dan de ander. Dit kan duiden op verschillen in rijkdom. Er zijn echter niet altijd verschillen in grafgiften, dus daaruit is geen verschil in status of rijkdom af te lezen. Kinderen kregen vaak grafgiften mee wat duidt op een status van geboorte (Golden 2004, 118).

De grafgebruiken in de Levant in de Midden Bronstijd zijn erg divers. Er zijn aanwijzingen voor migraties uit het noorden. Daarnaast duiden de vele verschillende soorten graven op verschillen in status en rijkdom iets wat al is aangetoond met de verschillen in huizen.

3.3 Theorie van Ilan

In hoofdstuk 1 is kort weergegeven wat de theorie van Ilan inhoudt. Dit hoofdstuk zal dieper ingaan op zijn theorie en meer uitleg verschaffen over de ideeën van Ilan met betrekking tot de dood in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant. Dit is niet mijn visie op de data, maar enkel die van Ilan.

David Ilan is een archeoloog in Israël die heeft meegewerkt aan de opgravingen van Tel Dan. Tegenwoordig leidt hij zelf de opgraving van Tel Dan. Aan de hand van de data van Tel Dan heeft hij een theorie bedacht aangaande de sociale positie en ideologische ideeën over de dood in de Midden Bronstijd. Met deze theorie probeert hij antwoorden te geven op vier vragen:

3.3.1 Welke patronen bestaan er in de grafgebruiken op Tel Dan?

3.3.2 Wat zeggen de patronen over de sociale en ideologische ideeën?

3.3.3 Welke patronen op Tel Dan komen elders wel of niet voor?

3.3.4 Waar komen grafgebruiken vandaan? (Ilan 1995, 119)

Ilan geeft op de eerste drie duidelijke antwoorden. Het antwoord op de laatste vraag ligt gedeeltelijk besloten in de derde vraag

3.3.1 Patronen in grafgebruiken

Volgens Ilan zijn er vier verschillende graftypen te onderscheiden op Tel Dan namelijk het potgraf, het stenen kistgraf, de tombe en het schachtgraf. Van de laatste is er maar een gevonden op Tel Dan (Ilan 1995, 121). Aan de hand van de graven probeert hij antwoord te geven op de vraag of er patronen zichtbaar zijn in de grafgebruiken op Tel Dan. Hij beantwoordt deze vraag op de volgende manier met verschillende conclusies:

- De oudste stenen kistgraven hebben maar één begraafing, terwijl latere stenen kistgraven en kamertomben meerdere opeenvolgende begraafingen hebben (Ilan 1995, 127-8)
- Verschillende type graven kunnen worden geassocieerd met andere graven. Potgraven liggen vaak naast of boven kamertomben of stenen kistgraven (Ilan 1995, 128).

- In stenen kistgraven worden alleen jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven. Dit is gebaseerd op de zeven stenen kistgraven waarbij van vier skeletten het geslacht is bepaald. Deze vier skeletten waren alle vier jongens. Volgens Ilan zou dit betekenen dat in stenen kistgraven alleen jongens tussen de twee en twaalf jaar zouden worden begraven (Ilan 1995, 133).
- In potgraven worden alleen zuigelingen tot drie jaar begraven (Ilan 1995, 133). Dit is gebaseerd op 22 graven met 21 individuen (Ilan 1995, 121). Er is een uitzondering op deze observatie namelijk een individu van vijf jaar oud (Ilan 1995, 133).
- In tomben worden iedereen vanaf twee jaar begraven (Ilan 1995, 133)
- Er is een categorie man. Dit is gebaseerd op acht individuen waarvan het geslacht is bepaald. Hiervan waren er zes een man. Deze zes mannen zijn allemaal gevonden in gebied B waar de meeste graven zijn gevonden. Daarom zou er een aparte categorie man zijn geweest. Ilan denkt dat vrouwen ergens anders werden begraven, maar hij geeft wel aan dat het aantal zeer laag is om een definitieve conclusie hieraan te verbinden (Ilan 1995, 133).

3.3.2 Sociale en ideologische ideeën

Volgens Ilan zouden deze patronen leiden tot verschillende conclusies over sociale en ideologische ideeën in de Midden Bronstijd op Tel Dan. Als eerste zou de overgang van een begraafing naar meerdere begraafingen duiden op een toenemende complexiteit in de Midden Bronstijd. Volgens Ilan heeft deze overgang te maken met de verandering van een herderssamenleving naar een landbouwsamenleving. De toenemende complexiteit zou ook zichtbaar zijn in de veranderende nederzettingspatronen (Ilan 1995, 132-3). Er kwamen meer sedentaire nederzettingen en sommige nederzettingen werden belangrijke politieke centra. Deze overgang naar meer hiërarchie in de nederzettingen gebeurde tijdens de Midden Bronstijd (Ilan 2003, 333; Noll 2001, 104) en volgens Ilan is deze vorm van toenemende complexiteit terug te vinden in de graven van

Tel Dan (Ilan 1995, 132-3). Ilan noemt nog twee andere indicaties van een toenemende complexiteit in de samenleving namelijk de verandering in architectuur en de opleving van handelscontacten (Ilan 1995, 133). Met de verandering in architectuur wordt de bouw van de aarden wallen bedoeld. Dit is al uitvoeriger besproken in paragraaf 3.1.

Ten tweede komt hij tot de conclusie dat de associatie van potgraven met kamertomben of stenen kistgraven betekent dat de interactie met de doden niet ophield bij de begraving van een overledene. Er bleef nog steeds contact zijn met de dode en dit zou zichtbaar zijn in clusters van potgraven, kamertomben en/of stenen kistgraven (Ilan 1995, 128).

Als derde komt hij tot de conclusie dat jongens tot twaalf jaar worden begraven in stenen kistgraven en dat deze jongens daarin worden begraven, omdat ze nog geen initiatieritueel hebben ondergaan. Ilan baseert deze conclusie op de informatie dat van de zeven individuen in stenen kistgraven, vier daarvan jongens waren (Ilan 1995, 133). Echter, het is zeer moeilijk om het geslacht van kinderen te bepalen (Baker *et al.* 2005, 10) en hier zal dieper op worden ingegaan in hoofdstuk 4 en 5.

Ten vierde komt hij tot de conclusie dat alleen zuigelingen tot drie jaar in potten worden begraven. Deze groep kinderen zou volgens Ilan een duidelijke status hebben in Dan. De zuigelingen zouden een status hebben, omdat ze zijn begraven in potten en omdat ze vaak grafgiften hebben meegekregen. De status, die ze hadden, zou dan wel een lage status zijn geweest (Ilan 1995, 133)

Zijn laatste conclusie omtrent sociale en ideologische ideeën, is dat de tomben diende als familiegraven, omdat daarin alle leeftijden vanaf twee jaar zijn gevonden (Ilan 1995, 133). Een andere reden waarom de tomben dienden als familiegraven, is dat de graven zijn gevonden onder huizen of aanbouwen van huizen. Daarom zouden de huizen en de graven tot dezelfde familie behoren.

3.3.2.1 Kosmologie

Volgens Ilan is het mogelijk om aan de hand van deze gegevens ook meer te zeggen over de kosmologie in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant. De

grafgebruiken zouden volgens hem een simulatie zijn van de baarmoeder en hergeboorte. Dit baseert hij op drie kenmerken:

1. Bijna alle skeletten zijn in een opgetrokken positie gevonden wat de foetus of een slapende houding zou aanduiden. Dit komt vaker voor in etnografische data (Ilan 1995, 135).
2. De hoofden van de overledenen in tomben en potgraven zijn altijd gesplaatst richting de opening. Volgens Ilan is deze positie uitgekozen, omdat het een verloskundige geboorte in de onderwereld zou weergeven. Deze positie zou dan zijn afgekeken van een normale verloskundige geboorte (Ilan 1995, 135).
3. De tomben en potgraven symboliseren de vrouwelijke voortplantingsorganen. De kamer/pot zou de baarmoeder verbeelden, de ingang van de tombe en de pot zou de baarmoederhals verbeelden en de gang, schacht of dromos zou het geboortekanaal verbeelden. Volgens Ilan is er etnografische data, die deze bewering ondersteund (Ilan 1995, 135)

Deze kenmerken zouden samen het geboortemotief moeten voorstellen. Dit motief is volgens Ilan onderdeel van de vruchtbaarheidsfunctie van de dood. Dat vruchtbaarheid en dood hand in hand gaan in het Nabije Oosten is volgens Ilan duidelijk uit verschillende verhalen uit Ugarit, etnografisch materiaal en Egyptische mythen. In Egypte is de god van de onderwereld, Osiris, ook een vruchtbaarheidsgod.

Vruchtbaarheid zou aan de dood gerelateerd zijn, omdat de dood zou worden gezien als een schuld aan de aarde. Volgens Ilan worden de lichamen teruggegeven aan de aarde om verzekerd te zijn van vruchtbaarheid. Argumenten hiervoor zijn de duizenden linzen, die zijn gevonden in een potgraf en een citaat uit het boek Genesis (Ilan 1995, 135-6):

"In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten, totdat gij tot de aarde wederkeert, dewijl gij daaruit genomen zijt; want gij zijt stof, en gij zult tot stof wederkeren" (Genesis 3 : 19; Bijbelgenootschap 1969)

Volgens Ilan zijn dit goede redenen om aan te nemen dat men vruchtbaarheid koppelde aan de dood. Naar mijn idee zijn dit niet genoeg redenen en ik zal hier dieper op ingaan in hoofdstuk 5.

Een onderdeel van de kosmologie is het idee dat er een onderwereld is. Dit is volgens Ilan zichtbaar in het feit dat primaire begravingen grafgiften naast of op het lichaam hebben. Een kleine drinkbeker werd vaak naast de mond geplaatst. Na afsluiting van de tombe werden er nog grafgiften achtergelaten en dit kan duiden op het idee dat bijvoorbeeld de geest van de overledene nog onderhoud nodig had (Ilan 1995, 136).

3.3.3 Patronen van Tel Dan in andere gebieden

De ideeën over vruchtbaarheid, dood en begravingen koppelt Ilan aan de Noordelijke Levant en Mesopotamië waar deze ideeën al langer zouden voorkomen. In de Ugarit (Noordelijke Levant) teksten zou de ingang van de onderwereld worden gevonden in de berg *Knkny*. Dit woord zou dan weer verbonden kunnen worden met het woord *knkn* dat in de taal van Ugariten, Cananieten, Akkadiërs en Arameniërs opslagpot betekent. Dit zou verklaren waarom opslagpotten worden gevonden in de graven.

Een ander patroon van Tel Dan, het achterlaten van grafgiften op of naast de tombe, na de begrafenis, zou zichtbaar zijn bij de westelijke Semieten. Zij hebben graffoffers, die *kispum* worden genoemd. De offers worden in vele oude teksten genoemd en zouden worden gegeven aan de voorouders of geesten van de onderwereld. De *kispum* zouden of worden gegeven aan de geesten om ze te verzoenen of om de welwillendheid van de voorouders te verkrijgen. Volgens Ilan is een combinatie van deze twee een goede mogelijkheid. Dit zou dan ook een mogelijkheid zijn voor de grafgebruiken op Tel Dan en indicatie dat de patronen op Tel Dan ook elders zijn te vinden (Ilan 1995, 136).

In dit stuk wordt ook antwoord gegeven op de vraag waar Ilan denkt dat de grafgebruiken vandaan komen. Hij ziet verschillende overeenkomsten met andere culturen en met name met de Noordelijke Levant en Mesopotamië.

3.3.4 Samenvatting

Kort samengevat bestaat de theorie van Ilan uit een aantal onderdelen, die bij elkaar horen:

- In stenen kistgraven worden alleen jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven (Ilan 1995, 133).
- In potgraven worden alleen kinderen tot drie jaar begraven (Ilan 1995, 133).
- In tomben wordt iedereen begraven vanaf twee jaar. De tomben zijn familie gerelateerd (Ilan 1995, 133).
- De overgang van een herderssamenleving naar een landbouwsamenleving is zichtbaar in de graven (Ilan 1995, 132-3).
- De graven stellen de baarmoeder voor waaruit het individu wordt geboren in het hiernamaals (Ilan 1995, 135).
- De dood en vruchtbaarheid zijn met elkaar verbonden. De dood is een schuld aan de aarde en daarom moeten de lichamen worden teruggegeven aan de aarde om zeker te zijn van vruchtbaarheid (Ilan 1995, 135-6).

Deze theorie zal worden getoetst met data van Tel Kabri om te zien of de theorie ook kan worden toegepast op een andere site. Daarnaast zal er opnieuw worden gekeken naar de data om te zien of een andere interpretatie mogelijk is. De conclusies in dit hoofdstuk zullen de leidraad zijn voor andere hoofdstukken.

4. De begravingen

In dit hoofdstuk worden beide sites beschreven. Daarnaast zullen de kindbegravingen kort worden toegelicht. De theorie van Ilan gaat ervan uit dat iemand op zijn twaalfde volwassen wordt in de Midden Bronstijd in de Levant, daarom zal er alleen worden gekeken naar individuen onder de 12 jaar.

4.1 Casestudy 1: Tel Dan

Tel Dan is een ruïneheuvel van 20 hectare in het noordelijke deel van de Hulah vallei in het noorden van Israël (afb. 4.1). De oorspronkelijke naam van de tel was Tell el Qadi, maar de naam werd in 1955 veranderd, omdat er het vermoeden was dat de site de Bijbelse plaats Dan was. In 1976 werd dit bevestigd met het vinden van een inscriptie "voor de god, die in Dan is" (Biran *et al.* 1996, 1).

4.1.1 Beschrijving Tel Dan

In 1966 werd er gestart met een noodopgraving op Tel Dan, omdat de site werd bedreigd door het leger. De site was namelijk de noordelijke buitenpost van het

Israëlische leger op de grens met Syrië en Libanon (afb. 4.2) (Biran *et al.* 1996, 1).

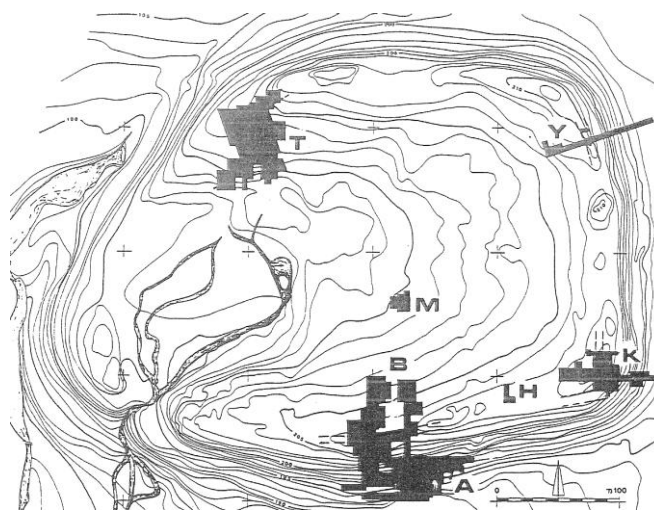
Aan het begin van de Midden Bronstijd was Tel Dan een grote site met contacten met Syrië en Mesopotamië. Deze contacten zijn zichtbaar in de verschillende typen aardewerk die zijn gevonden en de grafgebruiken die

Afbeelding 4.1 Kaart van Israël met de ligging van Tel Dan (naar Ilan 1995, 118).

overeenkomsten vertonen met Syrië en Mesopotamië.

In de MB I was de gemeenschap niet erg complex en hiërarchisch, omdat er maar twee graven zijn gevonden uit deze periode en die graven maar weinig grafgiften hadden (Biran 1994, 53). Tijdens

Afbeelding 4.2 Een topografische kaart van Tel Dan met de opgravingsvlakken (naar Ilan 1995, 119).

de MB II kwamen er om de stad wallen en een toegangspoort. Er waren sterke etnische, economische en religieuze banden met de stad Mari in Syrië (Biran 1994, 90; Gates 2003, 62). Dit is gebleken uit de Koninklijke archieven, die zijn gevonden in Mari. Na de bouw van de wallen breidde de stad uit door aan de binnenkant van de wallen terrassen en huizen te bouwen. Graven uit deze periode zijn voornamelijk gevonden onder de vloeren van huizen en binnenplaatsen (Biran 1994, 90-1). Tot aan het einde van de MB III was het rustig en de mensen leefden van de akkerbouw. Er werd ook vee gehouden en gejaagd wat zichtbaar is aan dierenbotten, die zijn gevonden. Hier kwam een eind aan door de veroveringen van een Egyptische farao in de 16e of 15e eeuw v. Chr. (Biran 1994, 103-4).

Volgens de Bijbel dankt de site zijn huidige naam aan de verovering van de stad door de stam Dan tijdens de overgang van de Bronstijd naar de IJzertijd rond 1200 v. Chr. Hiervoor was de stad bekend onder de naam Laish (Biran 1994, 126). Het is de vraag of dit een mythe is of geschiedenis.

4.1.2 Kindgraven op Tel Dan

In totaal zijn er 29 graven gevonden op Tel Dan met minimaal 48 individuen in de leeftijd van pasgeboren tot 55 jaar oud. De graven zijn in vijf verschillende categorieën verdeeld, namelijk stenen kistgraven, tombes, kuilgraven, potgraven en schachtgraven. In dit deel zullen alleen de graven

worden besproken van individuen tot twaalf jaar oud. Hierdoor zal het schachtgraf niet worden behandeld, omdat daarin alleen maar individuen boven de twaalf jaar zijn aangetroffen. Hierdoor verandert het totaal aan graven naar 26 met 40 individuen. Hiervan zijn er 31 onder de twaalf jaar.

4.1.2.1 Stenen kistgraven

Op Tel Dan zijn vier stenen kistgraven aangetroffen met zes individuen tot twaalf jaar.

1. Graf 23 bevat een individu van onbekende leeftijd en geslacht. Het individu lag op de linkerzij met gebogen knieën. Het skelet was nog volledig gearticuleerd. Het graf lag onder een vloer en bevatte een grafgift (Biran *et al.* 1996, 167).
2. Graf 371c bevat drie individuen van twee tot vier jaar. Één individu is een jongen en van de rest is het geslacht onbekend. Van de botten resten alleen nog schedelfragmenten, een onderkaak, lange botten en een bekken. Het graf lag onder een vloer en heeft minimaal een semi-cirkelachtige plaat als dak. Er zijn twee grafgiftten gevonden (Biran *et al.* 1996, 180).
3. Graf 3004 bevat een individu met de leeftijd "kind". Helaas wordt nergens door de opgravers aangegeven welke leeftijd een "kind" heeft. Het skelet is gefragmenteerd en de schedel is in tweeën gebroken aan de achterkant bij de occipital suture. Het is onbekend of het graf onder een vloer lag. De negen grafgiftten waren een bronzen pin en verschillende dierenbotten (Biran *et al.* 1996, 212).
4. Graf 4244, is van een jongen tussen de twee en drie jaar. Hij lag op zijn zij in een opgetrokken positie. Het graf lag onder een vloer. De grafgiftten waren een kan en een ketting bij zijn hoofd (Biran *et al.* 1996, 168-9).

4.1.2.2 Tomben

Er zijn twee tomben aangetroffen op Tel Dan waarin individuen lagen onder de twaalf jaar oud. In totaal liggen er dertien individuen. Vier hiervan waren onder de twaalf. Van twee individuen is noch het geslacht noch de leeftijd bekend, dus dit kan ook een individu zijn onder de twaalf jaar.

1. Graf 8096, bevat vijf individuen: een man en een vrouw tussen de 30 en 40 jaar, een vrouw tussen de 18 en 21 jaar, een individu tussen de 8 en 12 jaar en een individu van 5 jaar oud. Er zijn vijf fasen te onderscheiden in dit graf. In de eerste en tweede fase is de man, de vrouw (18-21 jaar), de vijfjarige en het individu tussen de 8 en 12 jaar oud begraven. In de derde fase is de tweede vrouw begraven en in fase 4 en 5 zijn er alleen grafgraven bijgezet. Een aantal begravingen waren secundair, omdat deze begravingen botten missen. Mogelijk was er een schachtingang, maar vanaf fase 4 was de ingang via het dak, omdat de andere ingang was geblokkeerd. Er zijn in totaal 82 grafgraven gevonden (Biran *et al.* 1996, 194-7).
2. Graf 187b bevat acht individuen: een man boven de 40 jaar, een man tussen de 50 en 55 jaar, een man van 18 tot 21 jaar, een volwassen man, een individu boven de zes jaar, een kind en twee individuen van onbekende leeftijd en geslacht. Alleen de man van boven de 40 en de man tussen de 50 en 55 jaar oud zijn intact gevonden. De andere zes individuen waren verplaatst en verschoven. Een aantal schedels lagen met een paar botten bij de zuidelijke wand. Een andere schedel met botten lag aan de oostkant. In totaal zijn er vijftien grafgraven gevonden (Biran *et al.* 1996, 185-7).

4.1.2.3 Kuilgraven

Volgens de originele beschrijving waren er geen kuilgraven aangetroffen. Graf 371b is door Biran *et al.* geclassificeerd als een potgraf (1996, 180), omdat er scherven zijn gevonden. Deze scherven vormen echter geen complete pot en als het individu oorspronkelijk in een pot had gelegen, dan had men uit de scherven een complete pot kunnen maken. Er zijn geen verdere aanwijzingen voor een potgraf en er zijn ook geen stenen gevonden, die een muur of een wand kunnen vormen waardoor het graf in een andere categorie zou kunnen vallen. Daarom is dit graf in de categorie kuilgraf geplaatst. Het graf zelf bevat een individu tussen de 5 en 6 jaar oud. Er zijn alleen schedelfragmenten gevonden en drie grafgraven. Het graf lag onder een vloer (Biran *et al.* 1996, 180).

4.1.2.4 Potgraven

In totaal zijn er 19 potgraven gevonden op Tel Dan met 20 individuen onder de twaalf jaar.

1. Graf 328a bevat een individu van twee jaar in een opslagpot. Naast de pot lagen vier grafgiften waaronder een scarabee. Het geheel was omgeven door een ring van stenen en lag onder een vloer naast een muur. De schedel lag in het zuiden van het graf (Biran *et al.* 1996, 190-1).
2. Graf 328b ligt ten westen van graf 328a en bevat een individu van twee jaar in een opslagpot zonder grafgiften. De pot lag in een ring van stenen (Biran *et al.* 1996, 191-2).
3. Graf 349a bevat een gefragmenteerde pot met een individu met de leeftijd 'zuigeling' en vijf grafgiften. Het graf lag onder een vloer (Biran *et al.* 1996, 178).
4. Graf 394b ligt onder dezelfde vloer als graf 349a bevat een individu met de leeftijd 'zuigeling' en had vier grafgiften in de opslagpot bij de botten. Drie grafgiften, dierenbotten en zoetwater mosselen zijn gevonden buiten de pot wat zorgde voor een totaal van elf grafgiften (Biran *et al.* 1996, 178).
5. Graf 367 is van een individu met de leeftijd 'zuigeling' met een kruikje in de pot als grafgift en nog drie dierenbotten naast het graf. Er zijn alleen maar schedelfragmenten aangetroffen. Het graf lag onder een vloer (Biran *et al.* 1996, 179).
6. Graf 368 ligt onder dezelfde vloer als graf 367 en bevat een individu tussen de 5,5 en 6 jaar oud. Het skelet was niet meer compleet. De pot zelf is een pithos met nog drie andere grafgiften (Biran *et al.* 1996, 180).
7. Graf 371a.1 bevat een individu tussen de zes en tien maanden met een kruik bij de mond. Het skelet lag op de rechterzij en was gestrekt (Biran *et al.* 1996, 180-1)
8. Graf 371a.2 ligt onder graf 371a.1 en bevat een gefragmenteerd individu van twee jaar in een gefragmenteerde opslagpot (Biran *et al.* 1996, 180-1).

9. Graf 393 is van een individu met de leeftijd 'zuigeling', waarbij een cilindrische kan bij de mond lag. Het individu was gefragmenteerd en het graf lag onder een vloer naast een muur (Biran *et al.* 1996, 182-3).
10. Graf 902b is wederom van een 'zuigeling' en het lag in een cirkel van stenen onder de onderste laag van sloopafval. Mogelijk lagen er meer graven bovenop (Biran *et al.* 1996, 203).
11. Graf 1062 is van een individu met de leeftijd 'kind' of 'zuigeling'. Het graf had als grafgiften kralen van frit en een kan bij het hoofd. Het hoofd lag bij de opening en het graf lag onder een vloer in een hoek (Biran *et al.* 1996, 211).
12. Graf 3050 is van een pasgeborene met het lichaam op de linkerzij in een opgetrokken positie met het hoofd bij de opening. De pot lag onder een vloer in een met stenen beklede kuil (Biran *et al.* 1996, 212).
13. Graf 4242a bevat een individu tussen de vijf en zes maanden met daarnaast een aantal dierenbotten. De pot lag onder een vloer (Biran *et al.* 1996, 171).
14. Graf 4356 bevat een individu tussen de zes en zeven maanden en vijf grafgiften. Het stond rechtop in een halve cirkel van zes stenen onder een vloer. Een aardewerken fragment sloot de pot af (Biran *et al.* 1996, 172).
15. Graf 4648 bevat twee individuen. De een is tussen de twee en drie jaar en de ander is een late termijn foetus. Ze lagen samen in een pithos met een kruik, die of bij de heupen van de 2-3 jarige lag of bij het gezicht van de foetus. Een aantal geperforeerde schelpen kunnen een ketting zijn geweest. De 2-3 jarige lag op de rug, de armen recht, de palmen omhoog, de heupen gedeeltelijk gebogen en de knieën volledig gebogen. De foetus lag mogelijk op dezelfde manier daaronder. Het graf lag onder een vloer op het dak van de lege tombe 4663 (Biran *et al.* 1996, 187-8).
16. Graf 4652 ligt ten oosten van graf 4648 en ook onder een vloer. Het graf bevat een individu tussen de anderhalf en twee jaar oud. De pot bevat ook duizenden linzen (Biran *et al.* 1996, 189).

17. Graf 4680 kon niet worden weggehaald vanwege instortingsgevaar. Er is niks bekend over dit graf.
18. Graf 7161 bevat een individu met de leeftijd 'zuigeling' en op de pot lag een grote steen. Er is een grafgift gevonden namelijk een scarabee (Biran *et al.* 1996, 190).
19. Graf 8186c en bevat een pasgeborene. Een cilindrische kruik was als grafgift meegegeven en het graf lag onder een vloer naast een muur (Biran *et al.* 1996, 201-2).

4.1.3 Samenvatting

In deze samenvatting zal aan de hand van de vragen in hoofdstuk 1 een korte samenvatting worden gegeven van de data van Tel Dan. Deze vragen zijn:

- 4.1.3.1 Worden kinderen tot twee of drie jaar alleen begraven in potten?
- 4.1.3.2 Worden jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven in stenen kistgraven?
- 4.1.3.3 Worden kinderen ook op andere manieren begraven?
- 4.1.3.4 Waar liggen de graven van de kinderen op het grafveld?
- 4.1.3.5 Welke grafgift krijgen kinderen mee?

Op Tel Dan zijn in totaal 48 individuen gevonden, verdeeld over vijf Graftyden (tab. 4.1). Omdat volgens Ilan rond het twaalfde levensjaar een

Type	Aantal graven	Aantal skeletten	Leeftijd	Gemiddeld aantal skeletten
Schachtgraf	1	3	25 - 50 jaar	3,00
Stenen kistgraf	4	6	2 - 12 jaar	1,50
Kuilgraf	2	2	5 - 50 jaar	1,00
Potgraf	19	20	Foetus - 6 jaar	1,05
Tombe	3	17	5 - 55 jaar	5,67
Totaal	29	48		

Tabel 4.1 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype (naar Biran *et al.* 1996).

overgangsrитуeel was, zal er alleen gekeken worden naar de graven, die kinderen tot en met twaalf jaar bevatten. Hierdoor valt het schachtgraf af, omdat in dit graf alleen maar individuen zijn gevonden van twaalf jaar en ouder. Dit geldt ook voor

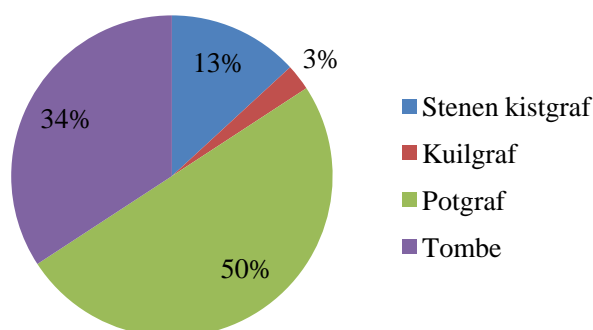
een van de tomben. Daarnaast zal een van de potgraven afvallen, omdat van dit graf alleen bekend is dat er botten inlagen van een kind. Het kon niet worden weggehaald vanwege mogelijk instortingsgevaar. Van een van de stenen kistgraven is ook de leeftijd onbekend en ook dit graf zal niet worden meegenomen in de analyse (tab. 4.2).

Type	Aantal graven	Aantal skeletten	Leeftijd	Gemiddeld aantal skeletten
Stenen kistgraf	3	5	2 - 12 jaar	1,66
Kuilgraf	1	1	5 - 6 jaar	1,00
Potgraf	18	19	Foetus - 6 jaar	1,06
Tombe	2	13	6 - 55 jaar	6,50
Totaal	24	38		

Tabel 4.2 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype met alleen de graven waarin kinderen tot twaalf jaar aanwezig zijn en de graven met onbekende leeftijd zijn weggelaten (naar Biran et al. 1996).

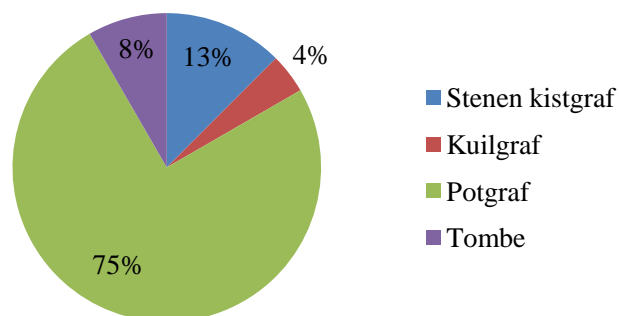
4.1.3.1 Kinderen tot twee of drie jaar

De eerste vraag is of kinderen tot twee of drie jaar alleen in potten worden begraven. Uit tabel 4.1 blijkt dat de leeftijden in die graven tot zes jaar gaan. Het gaat echter maar om één graf (nr. 368) dat een individu tussen de 5,5 en 6 jaar oud bevat. Alle andere 18 graven zijn wel van individuen onder de twee of drie jaar oud. Het is onduidelijk waarom het individu van graf 368 is begraven als een twee of driejarige. Opvallend is ook dat het individu is begraven in pithos in plaats van een gewone pot. Dit duidt op een verandering met de grafgebruiken van de twee of driejarigen. Mogelijk was er sprake van een mentale of fysieke handicap waardoor dit individu in de sociale categorie tot twee of drie jaar viel. Er is echter geen bewijs gevonden voor zo'n soort handicap in de botten (Ilan 1995, 127). Opvallend is dat 50% van de individuen in potgraven zijn begraven (afb. 4.3) en

Afbeelding 4.3 Percentage van het aantal skeletten per graftype (naar Biran et al. 1996).

dat tegelijkertijd 75% van de graven een potgraf is (afb. 4.4). De potgraven vormen dus een flinke meerderheid op Tel Dan. Het is ook opvallend dat er een strikte scheiding is

bij de leeftijd twee. Vanaf twee jaar kan een individu

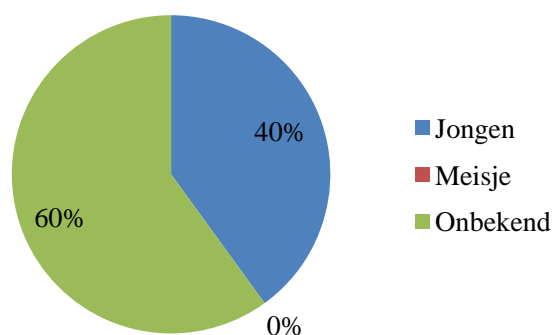
Afbeelding 4.4 Percentage van het aantal graven per graftype (naar Biran et al. 1996).

in een stenen kistgraf worden begraven. De kuilgraven en tomben zijn alleen gebruikt voor individuen boven de vijf jaar en schachttomben zijn alleen gebruikt voor individuen boven de 25 jaar (tab. 4.1).

4.1.3.2 Kinderen tussen de twee en twaalf jaar

De tweede vraag of jongens tussen de twee en twaalf jaar worden begraven in stenen kistgraven, wordt al gedeeltelijk beantwoordt in de vorige paragraaf. Tabel 4.1 laat zien dat alleen individuen tussen de twee en twaalf jaar worden begraven in stenen kistgraven. Of het echter alleen om jongens gaat is de vraag. Het bepalen van het geslacht van individuen, die de puberteit nog niet hebben bereikt, zeer moeilijk en staat de nauwkeurigheid ter discussie. De nauwkeurigheid voor het bepalen van het geslacht van jongens is ook veel hoger, dan die voor meisjes. Hierdoor is er de neiging om soms vrouwelijke skeletten het mannelijk geslacht toe te kennen. Daarnaast is het zo dat hoe dichterbij de puberteit, hoe duidelijker het verschil tussen man en vrouw is. Voor jonge individuen is het de vraag of het ooit gaat lukken om een methode te vinden om het geslacht te bepalen. DNA analyse kan een uitkomst bieden, maar dit is duur en zal niet snel worden gedaan voor grote populaties. Daarnaast moeten de botten daarvoor ook goed geconserveerd zijn en dit is niet altijd het geval in de Midden Bronstijd in het Nabije Oosten (Baker et al. 2005, 10; Lewis 2007, 187; Vlak et al. 2008; Wilson et al. 2008). Het bepalen van het geslacht van individuen voor de puberteit is dus zeer discutabel.

De antropologen, die de skeletten hebben onderzocht zijn Prof. B. Arensberg (1970-1974), Dr. I. Zias (1982-1984) en D. Zorich (1985). Hun bevindingen zijn nooit gepubliceerd en pas later door Ilan verwerkt. Uit de gegevens van Ilan is gebleken dat Prof. Arensburg

Afbeelding 4.5 Percentage van het aantal jongens onder de 12 jaar in stenen kistgraven (naar Biran et al. 1996).

het geslacht heeft bepaald van het skelet in graf 371c in 1970 (Biran et al. 1996, 180). In die tijd werd er nog veel gezocht naar

Type	Jongen	Meisje	Onbekend	Totaal
Stenen kistgraf	2	0	3	5
Kuilgraf	0	0	1	1
Potgraf	0	0	19	19
Tombe	1	0	3	4
Totaal	3	0	26	29

Tabel 4.3 Het aantal jongens, meisjes en onbekend per graftype voor individuen onder de 12 jaar (naar Biran et al. 1996).

manieren om het geslacht van kinderen te bepalen (Lewis 2007, 11-2) en er zijn vraagtekens te zetten bij zijn methoden en resultaten. Het geslacht van het andere skelet (graf 4244) is niet beschreven als jongen in Biran et al. (1996, 170), maar wel in het artikel van Ilan uit 1995 (1995, 127). Wie dan wel het geslacht heeft bepaald van dit skelet is onduidelijk. Ilan is zelf geen osteoarcheoloog en het zou niet als betrouwbaar overkomen als hij dit zelf heeft gedaan. Het bepalen van het geslacht van beide skeletten is dus dubieus.

Zoals hiervoor is aangegeven, is het bepalen van het geslacht van kinderen zeer discutabel. Het is ook de vraag of er een generaliserende conclusie mag worden getrokken uit het feit dat van maar twee individuen het geslacht is bepaald ook al vormen zij 40% van het totaal (afb. 4.5). Tabel 4.3 laat zien dat van één individu in de tomben het geslacht zou zijn bepaald. Opnieuw moet worden gemeld dat dit zeer discutabel is. Uiteindelijk zou van 40% van de individuen onder de 12 jaar het geslacht zijn bepaald. Dit blijft echter discutabel.

4.1.3.3 Kinderen op andere manieren begraven

De derde vraag is of kinderen ook op een andere manier worden begraven dan in stenen kistgraven of potgraven. Zoals tabel 4.1 laat zien worden kinderen ook in tomben en kuilgraven begraven. In het schachtgraf zijn alleen maar volwassenen aangetroffen en het lijkt erop dat schachtgraven alleen voor volwassenen zijn. Om hiervan zeker te zijn zouden er meer schachtgraven moeten worden bekeken buiten Tel Dan. In de tomben kan iedereen worden begraven vanaf twee jaar. In de kuilgraven kunnen ook kinderen worden begraven. Het lijkt erop dat de tomben en kuilgraven ook graven zijn waarin kinderen kunnen worden begraven, maar deze graven horen niet specifiek bij een bepaalde leeftijdscategorie.

4.1.3.4 De plek waar kinderen worden begraven

De graven op Tel Dan zijn allemaal gevonden in een gebied met huizen. De potgraven liggen allemaal onder vloeren van huizen of onder binnenplaatsen in de buurt van muren. Stenen kistgraven liggen ook vaak in de buurt van muren. De kinderen onder de twaalf jaar werden dus vooral begraven in de buurt van muren. De tomben, kuilgraven en het schachtgraf lagen verspreid door de nederzetting. Alle graven liggen dus binnen de nederzetting en graven van kinderen onder de twaalf jaar worden vaak geplaatst in de buurt van muren. Potgraven worden zelfs altijd geplaatst onder een vloer.

4.1.3.5 Grafgiften

De laatste vraag gaat over de grafgiften, die zijn meegegeven aan de kinderen onder de twaalf jaar. Bij de tomben was het niet mogelijk om de grafgiften voor kinderen onder de twaalf jaar te scheiden van de grafgiften voor de individuen boven de twaalf jaar. Daarom zijn in de analyse alle grafgiften meegenomen uit die tomben. Er zijn in totaal tien verschillende categorieën aan grafgiften gevonden (tab. 4.4 en 4.5). De tomben hebben het

Type	Aantal
Dierenbot	92
Aardewerk	65
Schelp	11
Metaal	7
Scarabee	5
Kettingen	3
Bewerkt bot	3
Albaster	2
Zegel	1
Linzen	1

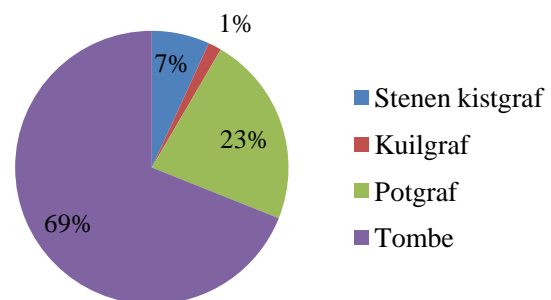
Tabel 4.4 Het aantal grafgiften gesorteerd op categorie (naar Biran et al. 1996)

Type	Aardewerk	Schelp	Bewerkt bot	Albaster	Metaal	Totaal
Tombe	40	1	2	2	6	51
Potgraf	19	10	1	0	0	30
Stenen kistgraf	3	0	0	0	1	4
Kuilgraf	3	0	0	0	0	3
Totaal	65	11	3	2	7	88

Type	Ketting	Scarabee	Zegel	Dierenbotten	Linzen	Totaal	Totaal beide tabellen
Tombe	0	3	1	76	0	80	131
Potgraf	2	2	0	8	1	13	43
Stenen kistgraf	1	0	0	8	0	9	13
Kuilgraf	0	0	0	0	0	0	3
Totaal	3	5	1	92	1	102	190

Tabel 4.5 Het aantal grafgraven gesorteerd op graftype en categorie (naar Biran et al. 1996).

grootste gedeelte aan grafgraven. Dit is ook zichtbaar in de cirkeldiagram in afbeelding 4.6. De tomben hebben namelijk 69% van het aantal grafgraven (afb. 4.6), maar ze vormen maar 8% van het totaal aan graven (afb. 4.4). Dit is dan ook zichtbaar met een hoog gemiddeld aantal grafgraven per graf en skelet (tab. 4.6). De potgraven vormen 75% van het totaal aan graven, maar ze hebben maar 23% van het totaal aan

Afbeelding 4.6 Percentages aan grafgraven per graftype (naar Biran et al. 1996).

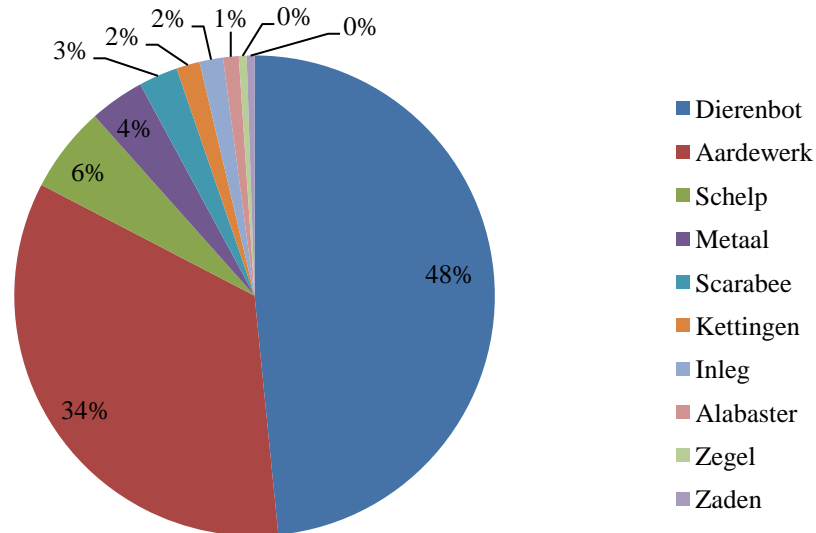
grafgraven meegekregen. De potgraven hebben dan ook het laagste gemiddelde aantal grafgraven per graf en

Type	Gemiddeld aantal grafgraven per graf	Gemiddeld aantal grafgraven per skelet
Stenen kistgraf	4,33	2,60
Kuilgraf	3,00	3,00
Potgraf	2,39	2,26
Tombe	65,50	10,08

Tabel 4.6 Het gemiddeld aantal grafgraven per graf en skelet (naar Biran et al. 1996).

skelet. De kuilgraven en stenen kistgraven hebben lagere percentages aan grafgiften en graven.

De grafgiften zijn dus zelf in tien categorieën ingedeeld. De tomben hebben de meeste variëteit in de grafgiften. Elk graftype heeft aardewerk meegekregen en het kuilgraf heeft zelfs alleen maar aardewerk gekregen. Dit zou erop kunnen duiden dat aardewerk een algemene grafgift was. Ook zijn er zeer veel dierenbotten gevonden namelijk 48% (afb. 4.7). Het grootste deel hiervan is gevonden bij de tomben. Het is mogelijk dat de botten resten zijn van dierenoffers (Golden 2004). Van alle andere categorieën aardewerk ligt het percentage onder

Afbeelding 4.7 Percentage aan het aantal grafgiften van het totaal (naar Biran et al. 1996)

de 10%. De potgraven hebben een minder grote diversiteit aan grafgiften gekregen, maar er is wel een bijzonder grafgift. Graf 4652 heeft namelijk duizenden linzen meegekregen. Wat de betekenis hiervan is, is onduidelijk. In de theorie van Ilan wordt een mogelijke betekenis gegeven, maar hier zal dieper op worden ingegaan in hoofdstuk 5. Er zijn echter geen specifieke grafgiften voor kinderen gevonden of een andere sociale categorie.

4.2 Casestudy 2: Tel Kabri

De site Tel Kabri ligt in de Westelijke Galilea op 5 km ten oosten van de stad Nahariyah (afb. 4.8). De tel wordt omringd door een muur. De site werd in de jaren 50 van de vorige eeuw ontdekt doordat leden van de nabijgelegen kibboets laat-Neolitische stenen

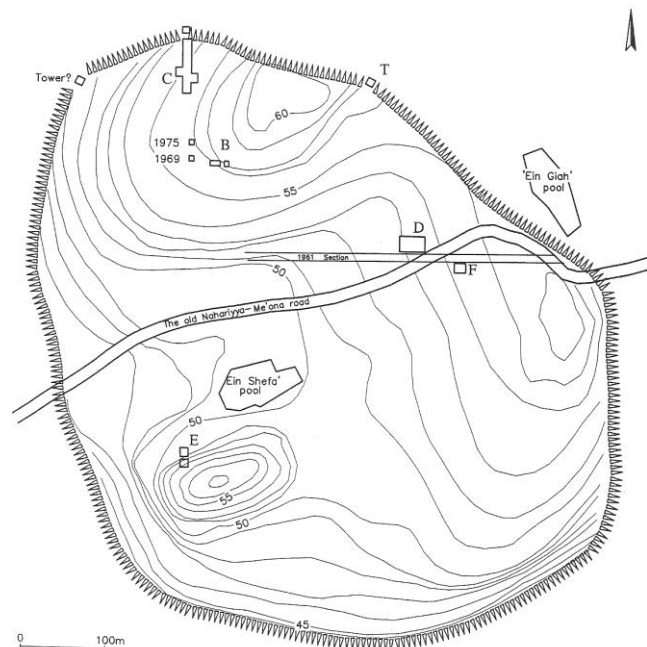

Afbeelding 4.8 Kaart van Israel met de ligging van Tel Kabri (naar Yasur-Landau 2008, 60)

gereedschappen vonden. In de daaropvolgende jaren zijn verschillende noodopgravingen en gesponsorde opgravingen uitgevoerd (Scheftelowitz en Oren 2002, 1-3).

4.2.1 Beschrijving Tel Kabri

De site is niet ontstaan uit de bewoning op een plek, maar er zijn meerdere sites uit verschillende perioden, die over een groot gebied zijn verspreid. Aan het begin van de Midden Bronstijd besloeg de tel ongeveer 37.5 tot 50 hectare. Dit groeide tot 80 hectare aan het einde van deze periode. De tel was toen omgeven door een ommuring en er was een monumentale structuur

Afbeelding 4.9 Een topografische kaart van Tel Kabri met de verschillende opgravinggebieden (naar Scheftelowitz en Oren 2002, 3)

zichtbaar in het noordoosten. Delen van de tel werden genivelleerd, waarschijnlijk als voorbereiding voor het plannen van de architectuur aan de binnenkant. De tomben uit deze periode werden aangelegd tussen het woongebied in het noorden van de tel en de monumentale structuur in het noordoosten (afb. 4.9). Tel Kabri had met name commerciële contacten met het Syro-Anatolisch gebied en Kreta wat blijkt uit onder andere aardewerk en fresco's (Scheftelowitz en Oren 2002, 120; 259-70). In de vroege 18e eeuw v. Chr. waren er politieke en economische veranderingen in Anatolië waardoor de banden werden verbroken en commerciële banden met Cyprus werden gesticht. De groei van Kabri heeft te maken met deze contacten en mogelijk was de tel het commerciële en administratieve centrum van tenminste het noordelijke deel van de Akko vallei. De haven lag in dat geval waarschijnlijk aan de Ga'aton rivier in Nahariyya of in Akhziv. In de Late Bronstijd werd het noordelijke deel van de Akko vallei verlaten en ook Kabri werd niet langer bewoond (Scheftelowitz en Oren 2002, 449-51).

4.2.2 Kindgraven op Tel Kabri

Uit de Midden Bronstijd zijn vijftien graven gevonden op Tel Kabri met minimaal 85 individuen tussen de leeftijd van 8 maanden tot 50 jaar oud. De graven zijn in vier categorieën verdeeld namelijk stenen kistgraven, tomben, kuilgraven en potgraven. In dit deel zullen alleen de graven worden besproken van individuen tot 12 jaar oud. Hierdoor zullen een aantal graven niet worden behandeld en komt het totaal aan tomben uit op tien. Het aantal individuen is dan 79 waarvan er 23 onder de 12 jaar zijn.

4.2.2.1 Stenen kistgraven

Op Tel Kabri zijn twee stenen kistgraven gevonden waarvan een graf een individu onder de twaalf jaar bevat. Dit is graf 502 en het bevat een individu van zes - zeven jaar oud. Het lichaam lag in het zuiden op de rug met de benen gebogen. Het opgravingsrapport maakt melding van nog een skelet in het noorden, maar in het lab is geen skelet ontdekt. Daarnaast lagen er tien aardewerken potten in graf 502(Scheftelowitz en Oren 2002, 49-50).

4.2.2.2 Tomben

Op Tel Kabri zijn drie tomben aangetroffen met 64 individuen. Hiervan waren er 14 individuen onder de twaalf jaar en een individu heeft een onbekende leeftijd en geslacht.

1. Graf 498 heeft 24 individuen tussen de 4 en 40 jaar waarvan twee individuen van 4 - 5 jaar, twee individuen van 5 - 6 jaar, een individu van 9 - 10 jaar, een individu van 16 -18 jaar, een individu van 20 jaar, drie individuen van 25 jaar, zes individuen van 40 jaar en acht individuen van 20 - 25 jaar. Van de eerste zeven individuen is het geslacht niet bekend. De andere 17 individuen zijn zowel mannen als vrouwen. De tombe is regelmatig hergebruikt en was volledig gevuld met grafgiften en botmateriaal. Er was een aparte niche met een schedel en een aardewerken pot (Scheftelowitz en Oren 2002, 51-2).
2. Het tweede graf (902) bevat 32 individuen tussen de 2 en 50 jaar waarvan zes onder de twaalf jaar. Er is een individu van 2 -3 jaar, een individu van 3 - 4 jaar, twee individuen van 4 - 5 jaar, twee individuen van 10 - 11 jaar, vijf individuen van 16 - 18 jaar, twee individuen van 20 jaar, een individu van 25 jaar, drie individuen van 30 jaar, 10 individuen van 50 jaar en vijf volwassenen. Van de eerste elf en het laatste individu is het geslacht niet bekend. De andere 21 individuen waren zowel mannen als vrouwen. Verschillende botten waren verkoold, omdat er mogelijk een van de zeventien lampen is omgevallen. Daarnaast zijn er nog drie schedels samen gevonden in een grote, platte en open schaal. Vijf scarabeeën lagen onder, naast of boven schedels (Scheftelowitz en Oren 2002, 30-1).
3. Graf 984 bevat acht individuen tussen de 4 en 50 jaar waarvan drie onder de twaalf jaar oud. Er zijn twee individuen van 4 - 5 jaar, een individu van 7 - 9 jaar, een man en een vrouw van 30 jaar, een individu van 50 jaar en twee individuen zijn volwassen. Van alle anderen is het geslacht onbekend. De tombe kent drie fasen. In de eerste fase is er een individu begraven waarna in fase 2 nog vijf individuen zijn toegevoegd. In de

laatste fase zijn twee schedels toegevoegd waarbij één in het noorden en één in het zuiden werd neergelegd (Scheftelowitz en Oren 2002, 32-4).

4.2.2.3 Kuilgraven

Er zijn in totaal twee kuilgraven gevonden met individuen onder de twaalf jaar.

1. Graf 439 heeft drie individuen namelijk een man van 25, een vrouw van 30 en een kind van 5 - 6 jaar oud. De skeletten waren van elkaar gescheiden door een rij scherven en ook daarmee bedekt. Het graf lag onder de vloer van een kamer (Scheftelowitz en Oren 2002, 48).
2. Graf 990 bevat een individu van zes -zeven jaar en een volwassene. Beiden lagen gestrekt. De zes - zeven jarige lag ten zuiden van de volwassene, maar in het veld is maar een skelet genoteerd namelijk die van de zes - zeven jarige. De resten zijn erg gefragmenteerd en mede daarom is het mogelijk dat in het veld maar een skelet is genoteerd (Scheftelowitz en Oren 2002, 30-1).

4.2.2.4 Potgraven

In Tel Kabri zijn drie potgraven gevonden, die allemaal individuen onder de twaalf jaar bevatten.

1. Graf 420 bevat een individu jonger dan één jaar. De pot lag horizontaal en er lag een aardewerken pot naast. Het skelet was met het hoofd naar beneden in de pot gelegd. De pot lag onder een huis (Scheftelowitz en Oren 2002, 46).
2. Graf 448 bevat een individu en twee andere individuen ernaast. De leeftijden waren 8 - 12, 12 - 14 en 15 - 20 maanden oud. Het graf lag onder een huis en als eerste waren de twee individuen zonder pot begraven. Later werd het kind in een pot erbij gezet. De pot lag op haar zij en de schedel naast de pot had mogelijk een scarabee om het hoofd gebonden (Scheftelowitz en Oren 2002, 47).
3. Graf 504 bevat een individu onder de een jaar. Naast het lichaam lag een kleiner potje. Het graf lag onder een huis (Scheftelowitz en Oren 2002, 47).

4.2.3 Samenvatting

In deze samenvatting zal aan de hand van de vragen in hoofdstuk 1 een korte samenvatting worden gegeven van de data van Tel Kabri. Deze vragen zijn:

- 4.2.3.1 Worden kinderen tot twee of drie jaar alleen begraven in potten?
- 4.2.3.2 Worden jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven in stenen kistgraven?
- 4.2.3.3 Worden kinderen ook op andere manieren begraven?
- 4.2.3.4 Waar liggen de graven van de kinderen op het grafveld?
- 4.2.3.5 Welke grafgiften krijgen kinderen mee?

Tabel 4.7 laat zien dat er op Tel Kabri 85 individuen zijn gevonden verdeeld over vier graftypepen met verschillende leeftijden (tab. 4.7).

Type	Aantal graven	Aantal skeletten	Leeftijd	Gemiddeld aantal skeletten
Stenen kistgraf	2	3	6 - 50 jaar	1,50
Kuilgraf	7	12	5 - 50 jaar	1,71
Potgraf	3	5	8 - 20 maanden	1,67
Tombe	3	65	2 - 50 jaar	21,67
Totaal	15	85		

Tabel 4.7 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

Omdat volgens Ilan rond het twaalfde levensjaar een overgangsrитуeel was, zal er alleen gekeken worden naar de graven, die kinderen tot en met twaalf jaar bevatten. Hierdoor vallen er vier kuilgraven en een stenen kistgraf af, omdat in deze graven alleen individuen boven de twaalf jaar zijn gevonden (tab. 4.8).

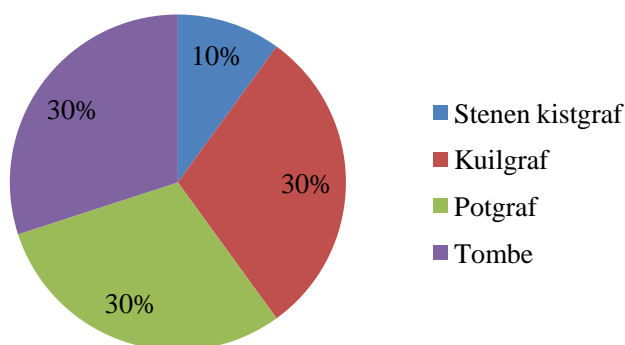
Type	Aantal graven	Aantal skeletten	Leeftijd	Gemiddeld aantal skeletten
Stenen kistgraf	1	1	6 jaar	1,00
Kuilgraf	3	8	5 - 30 jaar	2,67
Potgraf	3	5	8 - 20 maanden	1,67
Tombe	3	65	2 - 50 jaar	21,67
Totaal	10	79		

Tabel 4.8 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype van alle graven met individuen onder de 12 jaar (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

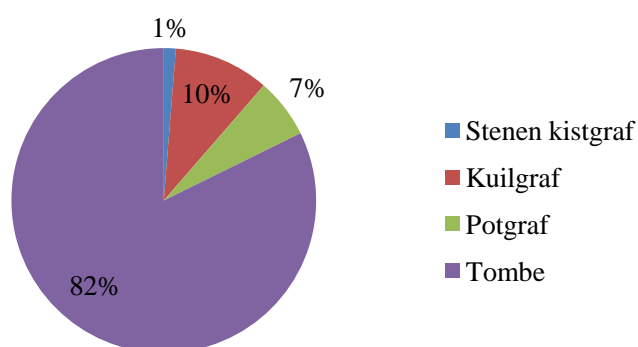
4.2.3.1 Kinderen tot twee of drie jaar

De eerste vraag is of kinderen tot twee of drie jaar alleen in potten worden begraven. Uit tabel 4.7 blijkt dat de leeftijd in die graven tussen de acht en twintig

maanden ligt. Alle andere graven hebben geen kinderen tot twee jaar. Dit betekent dus dat potgraven inderdaad uitsluitend voor kinderen tot twee of drie jaar zijn bedoeld. Uit afbeelding 4.10 blijkt dat 30% van het totaal aantal graven potgraven zijn. Er is dus geen grote meerderheid aan potgraven zoals dat wel het geval was in Tel Dan. Daarnaast wordt ook een kleiner percentage begraven in

Afbeelding 4.10 Percentage van het aantal graven per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

Afbeelding 4.11 Percentage van het aantal skeletten per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

potgraven (afb. 4.11). Dit percentage was op Tel Dan veel groter. In alle andere graven worden individuen pas vanaf hun tweede begraven. Dit steunt de bewering dat potgraven alleen voor kinderen tot twee of drie jaar zijn.

4.2.3.2 Kinderen tussen de twee en twaalf jaar

In stenen kistgraven worden op Tel Kabri ook individuen boven de 12 jaar begraven. Het gaat hierbij om twee graven waarbij in het ene graf (502) een 6 - 7 jarige is gevonden en in het andere graf (503) twee volwassenen lagen. Het laatste graf toont aan dat in stenen kistgraven mogelijk ook individuen boven de twaalf jaar worden begraven. Het is niet mogelijk geweest om van deze personen het geslacht vast te stellen en daardoor is het ook niet mogelijk om te zeggen of er alleen jongens of mannen in deze grafvorm worden begraven.

4.2.3.3 Kinderen op andere manieren begraven

De volgende vraag is of kinderen ook op andere manieren worden begraven. Kinderen worden inderdaad ook op andere manieren begraven dan in

stenen kistgraven of potgraven (tab. 4.7). Ze komen namelijk ook voor in kuilgraven en tomben. In tomben en kuilgraven kunnen dus ook kinderen worden begraven, maar er zijn niet nog andere grafsoorten die specifiek voor kinderen zijn.

4.2.3.4 De plek waar kinderen worden begraven

Vraag vier gaat over de plek waar de graven van kinderen zijn gevonden. Alle graven op Tel Kabri zijn gevonden binnen de nederzetting. De potgraven zijn gevonden onder de vloeren van huizen. De andere graven zijn ook gevonden in de buurt van bewoning. Er was dus geen aparte plek om de doden te begraven. Kinderen tot twee jaar werden wel begraven onder vloeren van huizen, maar voor de andere graven zijn er geen aparte plekken.

4.2.3.5 Grafgiften

De laatste vraag heeft betrekking op grafgiften, die zijn meegegeven aan kinderen onder de twaalf jaar. Bij de tomben was het niet mogelijk om de grafgiften te herleiden per skelet. Daarom zijn alle grafgiften van de tomben meegenomen in de analyse. Op Tel Kabri zijn in totaal 678 grafgiften aangetroffen in twaalf verschillende categorieën (tab. 4.9 en 4.10). Hiervan is 94% gevonden in de tomben. De overige 6% is verdeeld over de andere drie grafsoorten (afb. 4.11). Dit is ook zichtbaar in het feit dat de tomben het hoogste aantal grafgiften per graf heeft, maar niet per skelet. Het hoogste aantal grafgiften per skelet is gevonden bij de stenen kistgraven (tab. 4.11).

Echter, men moet hierbij rekening houden dat het gaat om maar één graf en dat daardoor het gemiddelde zo hoog ligt. De kuilgraven en potgraven hebben zeer lage aantallen grafgiften per skelet. Het aantal grafgiften per graf voor de kuilgraven is nog redelijk hoog, maar het aantal voor de potgraven is opnieuw zeer laag. Beide hebben ook lage percentages aan

Type	Aantal
Aardewerk	523
Kralen	32
Metaal	29
Scarabeeën	29
Vis	17
Dierenbot	29
Inleg	8
Kettingen	4
Alabaster	3
Spinklosjes	2
Steen	1
Faience	1
Totaal	678

Tabel 4.9 Het aantal grafgiften gesorteerd per categorie (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

Type	Aardewerk	Metaal	Scarabeeën	Kralen	Kettingen	Spinklosjes	Totaal
Stenen kistgraf	10	0	0	0	0	0	10
Kuilgraf	17	2	0	0	2	0	21
Potgraf	2	0	3	0	0	0	5
Tombe	494	27	26	32	2	2	583
Totaal	523	29	29	32	4	2	619

Type	Alabaster	Inleg	Steen	Faience	Dierenbot	Vis	Totaal	Totaal beide tabellen
Stenen kistgraf	0	0	0	0	0	0	0	10
Kuilgraf	0	0	1	0	0	1	2	23
Potgraf	0	0	0	0	1	0	1	6
Tombe	3	8	0	1	28	16	56	639
Totaal	3	8	1	1	28	17	59	678

Tabel 4.10 Het aantal grafgiften gesorteerd per categorie en graftype (Scheftelowitz en Oren 2002).

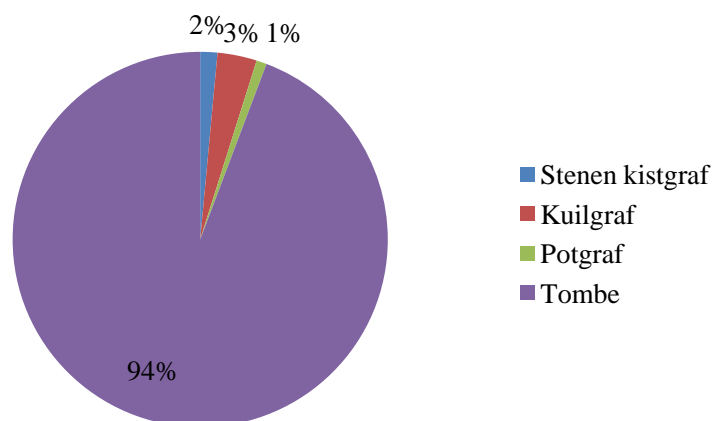
grafgiften en graven.

De grafgiften zijn in tien categorieën ingedeeld en de tomben hebben de meeste diversiteit in grafgiften. Net zoals op Tel Dan hebben alle graftypen aardewerk meegekregen.

Aardewerk vormt het grootste deel van de

grafgiften (afb. 4.13). De overige 33% is verdeeld over de andere grafgiften.

Voorals de scarabeeën zijn er in grote aantallen en alleen te vinden in de potgraven

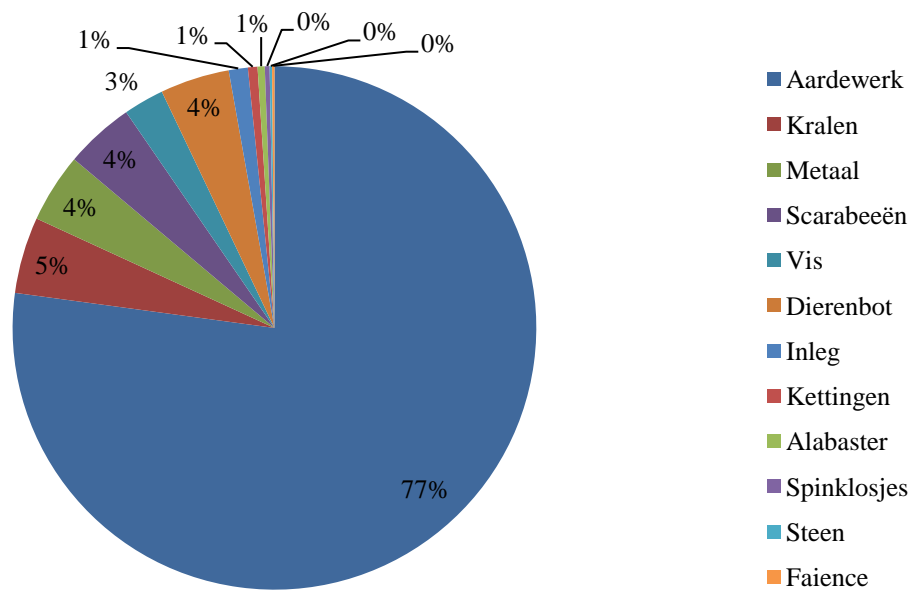

Afbeelding 4.12 Percentage aan het aantal grafgiften per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

Type	Aantal grafgiften per graf	Aantal grafgiften per skelet
Stenen kistgraf	10,00	10,00
Kuilgraf	7,67	2,88
Potgraf	2,00	1,20
Tombe	213,00	9,83

Tabel 4.11 Het gemiddeld aantal grafgiften per graftype en skelet (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

Afbeelding 4.13 Percentage van het aantal grafgriffen van het totaal (naar Scheftelowitz en Oren 2002).

en tomben. Of dit te maken heeft met een bepaalde rang of status is onduidelijk. Opvallend is wel dat drie baby's een scarabee hadden, die om het hoofd was gebonden. Deze scarabeeën hebben mogelijk een relatie met de dodencultus en er was een mogelijke invloed vanuit Egypte. Dit is ook op andere plekken gevonden namelijk op Tell el-Dab'a (scarabeeën in de handen of als een armband om de linkerhand) en Jericho (scarabeeën in bronzen ringen bij de vinger of nek). Het gaat bij deze twee voorbeelden echter niet om kinderen, maar om volwassenen. Als er een relatie is met de dodencultus, dan verklaart dit wel waarom er zoveel scarabeeën zijn gevonden in Tel Kabri (Scheftelowitz en Oren 2002, 47-8).

Aardewerk is blijkbaar een grafgift wat bijna iedereen meekreeg gezien het hoge percentage. Op Tel Dan vielen ook de dieren op, maar dat is hierbij niet het geval. De dierenbotten vormen maar 4% van het percentage aan grafgriffen en geen 48% zoals dat het geval was bij Tel Dan. Net zoals op Tel Dan is het mogelijk dat de dierenbotten resten zijn van dierenoffers (Golden 2004, 184). Er zijn geen specifieke grafgriffen voor kinderen gevonden.

5. De theorie van Ilan en de sociale positie van het kind

In dit hoofdstuk worden de data van Tel Dan en Tel Kabri besproken aan de hand de theorie van Ilan. Als eerste worden de data van Tel Dan opnieuw geïnterpreteerd en wordt er gekeken of dit overeenkomt met de theorie van Ilan. Vervolgens wordt er geprobeerd om de theorie van Ilan toe te passen op Tel Kabri. Als laatste zal de sociale positie van het kind in de Midden Bronstijd in de Levant op Tel Dan en Tel Kabri worden besproken.

5.1 Mogelijke andere interpretatie van de data van Tel Dan

De data van Tel Dan zijn ook geschikt om op een andere manier te interpreteren. Om te beginnen worden de graven van Tel Dan in vier verschillende categorieën ingedeeld namelijk het potgraf, stenen kistgraf, tombe en schachtgraf. Er zijn echter twee graven, 187a en 371b, die ook in een andere categorie zouden kunnen vallen namelijk het kuilgraf. Een kuilgraf is een kuil in de grond met een of meerdere lichamen en eventueel grafgiften. Graf 187a bevat een volwassen man met twaalf grafgiften. Ilan heeft dit graf geclassificeerd als een stenen kistgraf. Deze classificatie heeft hij gemaakt vanwege het feit dat de dekstenen van graf 187b onder de man lagen. Hierdoor zou dit graf als een stenen kistgraf moeten worden gezien. Echter, een stenen kistgraf heeft aan de zijkanten en aan de bovenkant stenen liggen. Dit graf heeft alleen stenen liggen onder de man en geen stenen als dak of wand. Hierdoor valt dit graf naar mijn idee in de categorie kuilgraf.

In hoofdstuk 4 is al besproken waarom 371b onder de categorie kuilgraf valt. Ilan dacht dat dit een mogelijk potgraf was, maar het individu lag niet in een pot. Er zijn twee kleine potten gevonden en een aantal scherven. Deze scherven konden echter niet een volledig pot vormen. Daarnaast staat niet beschreven waar de scherven precies lagen. Als het skelet in de scherven zou liggen, dan zou men kunnen zeggen dat het een potgraf is geweest. Het is echter niet bekend of het skelet in scherven ligt en men kon van de scherven geen volledige pot maken. Vanwege deze redenen is graf 371b in de categorie kuilgraf geplaatst.

Het is dus mogelijk om de data van Tel Dan anders te interpreteren als het gaat om de grafcategorieën. De problemen, die er zijn met het bepalen van het geslacht van kinderen en de ideeën van Ilan met betrekking tot de kosmologie en sociale status zullen in hoofdstuk 5.2 verder worden behandeld tegelijkertijd met de data van Tel Kabri.

5.2 De theorie van Ilan toegepast op Tel Kabri

Zoals beschreven in hoofdstuk 3.3 komt Ilan tot een zevental algemene conclusies over graven. In dit hoofdstuk zal worden gekeken of al deze conclusies zijn terug te vinden op Tel Kabri en of de theorie kan worden bevestigd of niet. Een gedeelte hiervan is al behandeld in hoofdstuk 4 en hier zal dan ook naar worden terugverwezen. Tegelijkertijd is er met een kritische blik gekeken naar de theorie van Ilan.

De zestal algemene conclusies van Ilan zijn:

- In stenen kistgraven worden alleen jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven (Ilan 1995, 133).
- In potgraven worden alleen kinderen tot drie jaar begraven (Ilan 1995, 133).
- In tomben wordt iedereen begraven vanaf twee jaar. De tomben zijn familie gerelateerd (Ilan 1995, 133).
- De overgang van een herderssamenleving naar een landbouwsamenleving is zichtbaar in de graven (Ilan 1995, 132-3).
- De graven stellen de baarmoeder voor waaruit het individu wordt geboren in het hiernamaals (Ilan 1995, 135).
- De dood en vruchtbaarheid zijn met elkaar verbonden. De dood is een schuld aan de aarde en daarom moeten de lichamen worden teruggegeven aan de aarde om zeker te zijn van vruchtbaarheid (Ilan 1995, 135-6).

Volgens de theorie van Ilan worden jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven in stenen kistgraven (Ilan 1995, 133). Zoals al is besproken in paragraaf 4.3 is het zeer moeilijk om individuen, die de puberteit nog niet hebben bereikt, een geslacht te geven. De uitkomsten daarvan zijn zeer discutabel (Baker *et al.*

2005, 10; Lewis 2007, 187; Vlak *et al.* 2008; Wilson *et al.* 2008). Zoals in paragraaf 4.2.3.2 gemeld zijn de uitkomsten van de antropoloog, die de skeletten van Tel Dan hebben onderzocht, twijfelachtig. Van het ene skelet is in 1970 het geslacht bepaald, in een periode dat er veel werd gezocht naar manieren om het geslacht van kinderen te bepalen. Van het tweede skelet is het geslacht mogelijk bepaald door Ilan zelf. Dit is dus ook niet heel erg betrouwbaar, omdat hij geen osteoarcheoloog is. Het is daarom de vraag of deze uitkomsten ook zo betrouwbaar zijn. Daarnaast heeft Ilan deze generaliserende conclusie getrokken aan de hand van twee individuen van de vijf. Dit is zeer weinig om zo'n algemene conclusie te maken. Tel Kabri toont daarnaast aan dat volwassenen ook in stenen kistgraven kunnen worden begraven. Het is mogelijk dat dit graf een uitzondering is op de theorie van Ilan. Eén graf is mager bewijs dat de theorie niet klopt, maar we kunnen ons wel afvragen of de theorie volledig klopt. Dit gedeelte van de theorie zou eigenlijk op nog meer plekken moeten worden getest.

Ten tweede constateert Ilan dat kinderen tot twee of drie jaar in potten worden begraven (Ilan 1995, 133). Zowel de data van Tel Dan als Tel Kabri ondersteunen deze conclusie. De theorie van Ilan zou op dit punt kunnen kloppen.

In de tomben zouden volgens Ilan iedereen kunnen worden begraven vanaf twee jaar en zouden de tomben familie gerelateerd zijn (Ilan 1995, 133). Op Tel Kabri wordt ook iedereen vanaf twee jaar in tomben begraven. Van de 64 individuen zijn er 14 onder de twaalf jaar. Dat is ongeveer 22%. Dit percentage valt erg mee gezien het feit dat veel individuen op jonge leeftijd sterven. Ongeveer 40% van de kinderen sterft voor hun vijfde in minder ontwikkelde landen. Volgens Goodman en Armelagos is het mogelijk dat dit voor kinderen in de prehistorie nog wel hoger zou zijn, misschien meer dan 50% (1989, 225). Dit zou betekenen dat een familietombe voor minimaal 40% aan kinderen onder de vijf jaar zou moeten bevatten. Op Tel Kabri is dit aantal echter voor de tomben maar 12,5%. Het is wel zo dat kinderen tot twee jaar niet zijn begraven in tomben en zij lopen wel het meeste risico om te sterven (Goodman en Armelagos 1989, 226-7). Toch blijft 12,5% nog steeds erg laag. Dit zou een argument tegen de theorie van Ilan zijn dat tomben familie gerelateerd zijn. Op Tel Dan is het

percentage van individuen onder de 15 jaar in tomben 30%. Het aantal kinderen onder de vijf jaar is zelfs maar 1 individu. Deze persoon vormt 8% van het totaal. Dit is zeer laag als het zou gaan om familietomben.

Een andere vraag aangaande tomben is dat daarin ook kinderen tot twaalf jaar worden begraven. Volgens Ilan zouden jongens tot twaalf jaar worden begraven in stenen kistgraven. Zoals al eerder aangegeven is deze theorie twijfelachtig. Toch blijft de vraag bestaan waarom kinderen tot twaalf jaar dan ook in tomben worden begraven. Waarom zou het ene kind in een stenen kistgraf worden begraven en het andere worden bijgezet bij de familie? Tel Kabri heeft al aangetoond dat het mogelijk is dat in stenen kistgraven ook individuen boven de 12 jaar kunnen worden begraven, maar dit is nog onzeker, omdat het op Tel Kabri, maar om één persoon gaat. Als de stenen kistgraven inderdaad alleen voor kinderen onder de 12 jaar is, wat is er dan anders aan deze kinderen, dan aan de kinderen in de tomben. Het is mogelijk dat deze kinderen of de kinderen in de tomben een aparte status hadden, die weinig te maken heeft met leeftijd. Mogelijk hadden de kinderen in de stenen kistgraven een hogere status, dan de kinderen in de tomben. Ze kregen namelijk een eigen graf en het aantal grafgiften per skelet is in de stenen kistgraven hoger, dan in de tomben. Dit is echter alleen op Tel Kabri. Op Tel Dan is het aantal grafgiften per skelet in stenen kistgraven een stuk lager, dan in de tomben. Er is echter nog steeds geen antwoord op de vraag waarom kinderen tot twaalf jaar in zowel stenen kistgraven als tomben worden begraven. Het is echter zeer moeilijk om deze vraag te kunnen beantwoorden.

Volgens Ilan is de toenemende complexiteit van de samenleving in de graven op Tel Dan zichtbaar (Ilan 1995, 132-3). Voor Tel Kabri is dit echter moeilijk te zeggen. De graven zijn alleen gedateerd op de Midden Bronstijd en niet verder onderverdeeld waardoor het onmogelijk is te zeggen of de toenemende complexiteit in de samenleving ook zichtbaar is in de grafgebruiken op Tel Kabri.

5.2.1 Baarmoeder, vruchtbaarheid en dood

Een belangrijk onderdeel van de theorie is dat de potgraven en tomben de baarmoeder zouden voorstellen. De kamer/pot zou de baarmoeder zijn, de ingang

van de tombe/pot zou de baarmoederhals voorstellen en de gang/schacht/dromos zou het geboortekanaal voorstellen. De mensen zouden ook met hun hoofd richting de opening van het graf liggen zodat ze gemakkelijk geboren zouden kunnen worden. Het laatste onderdeel hiervan zou zijn dat de mensen in een opgetrokken positie van een foetus zouden liggen. Ook zou de baarmoeder gerelateerd zijn aan de vruchtbaarheid en dood (Ilan 1995, 135).

Het is de vraag of de baarmoedertheorie van Ilan echt te bewijzen is. Als eerste zouden de mensen in de Midden Bronstijd al moeten hebben geweten hoe de voortplantingsorganen van een vrouw eruit zagen. Dit betekent dat ze gedetailleerde kennis moeten hebben gehad van het menselijk lichaam. Het is de vraag of ze dat wel hadden. Deze kennis kan men alleen opdoen door een lichaam open te snijden. Het is mogelijk dat ze de baarmoeder in dieren hebben gezien, die ze hebben geslacht, maar het is de vraag of ze toen ook meteen de connectie hadden gelegd tussen het krijgen van kinderen en de baarmoeder. En ook al zagen ze het bij dieren, dat betekent niet dat ze meteen dachten dat mensen hetzelfde zouden hebben. Er was wel medische kennis in Mesopotamië en Egypte, maar men wist weinig over de voortplantingsorganen (Biggs 1995, 1917; Magner 2007, 27-9; 32-50; Weeks 1995, 1790). De relatie tussen vruchtbaarheid en de baarmoeder is tegenwoordig logisch, maar het is dus de vraag of dat in de Midden Bronstijd ook al was. Daarnaast heeft Ilan weinig bewijzen voor deze theorie. Hij noemt met name etnografische bronnen, maar het is de vraag of we etnografische data één op één kunnen gebruiken voor de archeologie. Er zijn ook geen schriftelijke bronnen over het geloof in die tijd en daardoor is het moeilijk om te bespreken wat men in die tijd dacht over goden of het bovennatuurlijke.

De baarmoedertheorie kon volgens Ilan worden aangetoond door middel van twee kenmerken namelijk een opgetrokken positie van de skeletten en het hoofd zou richting de opening van het graf worden geplaatst (Ilan 1995, 135). Van de skeletten op Tel Kabri is het niet bekend of de hoofden richting de opening van het graf werden geplaatst. Van een potgraf (420) is bekend dat het hoofd niet richting de opening lag. Vele skeletten in de tomben zijn ernstig verstoord door de bevolking in de Midden Bronstijd en een gedeelte hiervan lag door de tombe

heen. Het is dus onbekend of deze skeletten voor de verstoring met hun hoofd naar de opening van de tombe lagen. Het eerste kenmerk van een baarmoedermotief is dus mogelijk al niet aanwezig op Tel Kabri. Het tweede kenmerk, de opgetrokken positie van de skeletten, is ook niet bij alle skeletten aanwezig. Het is dus de vraag of het baarmoedermotief echt voorkomt op Tel Kabri.

Ilan relateert de baarmoeder aan vruchtbaarheid en de dood, omdat in etnografische bronnen, teksten uit Ugarit en Egypte, dood en vruchtbaarheid bij elkaar horen. De dood zou een schuld aan de aarde zijn, die zou moeten worden ingelost door de lichamen terug te geven aan de aarde en daardoor zou men dan verzekerd zijn van vruchtbaarheid (Ilan 1995, 135-6). Opnieuw wordt er een verband gelegd met Mesopotamië en de Noordelijke Levant waar dit veel zou voorkomen. Ilan legt regelmatig verbanden tussen de Zuidelijke Levant, Noordelijke Levant en Mesopotamië (Ilan 1995, 136). Dit doet hij mogelijk, omdat hij gelooft dat de bevolking van de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant afkomstig is uit Mesopotamië. Dit maakt hij ook duidelijk in zijn stuk over de Midden Bronstijd in de Levant in het boek "Near Eastern Archaeology: a Reader" waarin hij verschillende argumenten geeft waarom er sprake zou zijn geweest van een migratie vanuit Mesopotamië naar de Levant (Ilan 2003). Echter, in hoofdstuk 3 wordt al gemeld dat dit zeer discutabel is. Het lijkt erop dat hij gedeeltelijk bezig is met het zoeken van argumenten om aan te tonen dat er een verband is tussen beide volkeren en hierdoor wordt hij minder geloofwaardig.

De theorie van Ilan is zeer discutabel. Het is de vraag of zijn ideeën ooit echt bewezen kunnen worden en in hoeverre het te zien is op andere sites. Tel Kabri heeft al aangetoond, dat het zeer waarschijnlijk is dat de theorie van Ilan niet klopt. Niet alleen voor de stenen kistgraven en tomben, maar ook met betrekking tot de ideeën over de baarmoeder, vruchtbaarheid en de dood.

5.3 De sociale positie van het kind in de Midden Bronstijd in de Levant op Tel Dan en Tel Kabri

De vraagstelling van deze scriptie bestond uit twee delen. Het eerste deel, of de theorie van David Ilan aangaande kinderen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant toepasbaar is op andere sites, is al uitgewerkt in paragraaf 5.2. In dit deel zal getracht worden het tweede deel van de vraagstelling te beantwoorden, namelijk wat is de sociale positie van het kind in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant in de begravingen op Tel Dan en Tel Kabri?

De sociale positie van een persoon is de status of positie, die iemand heeft in de samenleving. Deze positie wordt bepaald door de samenleving aan de hand van culturele standaarden (Marsh *et al.* 2009, 170). De overgang van kind naar volwassene is een verandering in de sociale positie van een persoon en het is mogelijk dat dit zichtbaar is in de grafgebruiken. Om te beginnen is er daarom getracht om in paragraaf 2.2 tot een definitie van het kind te komen. Deze definitie is

"een afhankelijk individu die nog bezig is met het leren van de cultuur waarin het leeft en het individu is in meerdere ontwikkelingsfasen te verdelen afhankelijk van de eigen cultuur"

Uit deze definitie wordt duidelijk dat een kind een sociale constructie is en de leeftijd tot wanneer een persoon kind is, afhankelijk van de cultuur is. Daarnaast is ook besproken dat leeftijd uit drie onderdelen bestaat namelijk een chronologische, fysieke en sociale leeftijd. De chronologische en fysieke leeftijd ligt voor jonge individuen dicht bij elkaar. De sociale leeftijd is van de cultuur afhankelijk en mogelijk zichtbaar in grafgebruiken.

De zichtbaarheid van de sociale leeftijd in grafgebruiken is afhankelijk van verschillen in grafgebruiken voor verschillende leeftijdscategorieën. In paragraaf 2.3 is al met een aantal voorbeelden aangetoond dat het mogelijk is om verschillende leeftijdscategorieën in graven te zien. Vervolgens is het idee geopperd om te kijken naar verschillen in manieren van begraven van verschillende leeftijden. Deze verschillen zouden kunnen bestaan uit verschillen in meegegeven grafgiften, verschillen in gebruik van graftypes of een andere

behandeling van het lichaam. De sociale leeftijd zou dus mogelijk te zien kunnen zijn in verschillen in grafgebruik. Hieraan zou dan weer de fysieke leeftijd van de botten kunnen worden gekoppeld om op die manier leeftijdsgrenzen te kunnen stellen voor verschillende groepen. Omdat Ilan in zijn theorie aangeeft dat er rond het twaalfde levensjaar mogelijk een overgangsrитуeel plaatsvindt (Ilan 1995, 133) is er voor gekozen om alleen te kijken naar de individuen onder de twaalf jaar. Voor Tel Dan resulteerde dat in 26 individuen en 24 graven met individuen onder de twaalf jaar. Op Tel Kabri waren er 23 individuen en 10 graven met individuen onder de twaalf jaar. Het overgangsrитуeel waar Ilan het over heeft, is mogelijk de overgang van kind naar volwassene, omdat er daarna minder duidelijke leeftijds categorieën op Tel Dan te vinden zijn. De data van Tel Kabri heeft ook aangetoond dat er na twaalf jaar minder duidelijke leeftijds categorieën zijn.

Daarnaast is uit de data van Tel Dan en Tel Kabri gebleken dat er mogelijk twee sociale leeftijden zijn namelijk van nul tot twee jaar en twee tot twaalf jaar. Bij de eerste categorie wordt iedereen van deze leeftijd alleen begraven in potgraven. Deze sociale leeftijd valt waarschijnlijk in de fase baby en zeker onder de definitie kind. Deze categorie kreeg het laagste aantal grafgiften per skelet en graf mee. Dit kan erop duiden dat deze categorie een sociale leeftijd en positie had, maar wel een lage. De meeste graven kregen maar een of twee grafgiften mee. De twee uitzonderingen waren het graf met elf grafgiften en het graf met duizenden linzen. Het is mogelijk dat beide individuen op de grens zaten en mogelijk daarom meer grafgiften hebben meegekregen. Of hun ouders hadden zelf een hogere sociale positie, waardoor ze meer grafgiften mee konden geven aan hun kinderen. De grafgiften laten wel zien dat kinderen van deze leeftijd een sociale positie hadden en dat men om hun gaf.

Nog een ander apart graf in de categorie potgraf is graf 4648 van Tel Dan. Hierin lagen twee kinderen namelijk een late termijn foetus en een twee - driejarige. Ze lagen met zijn tweeën in hetzelfde graf en het is het enigste graf op Tel Dan waarin twee kinderen liggen (Biran *et al.* 1996, 187-8) Men zou kunnen suggereren dat beide uit hetzelfde gezin kwamen, die rond dezelfde tijd zijn gestorven en met zijn tweeën in een graf zijn neergelegd. Dit zou niet ongewoon

zijn, omdat dit nu nog steeds voorkomt. Mijn overleden zusje en broertje zijn ook met zijn tweeën na elkaar in hetzelfde graf begraven. Er is namelijk het gevoel dat beide bij elkaar moeten horen, omdat ze familie zijn. Ook na de dood. Dit zou ook kunnen worden gezegd over graf 448 op Tel Kabri. Dit graf bevat drie kinderen in de leeftijd van acht tot twintig maanden. Twee kinderen waren als eerste begraven zonder pot en vervolgens is daar nog een kind in een pot bijgezet (Scheftelowitz en Oren 2002, 47). Ook hier zou men kunnen suggereren dat het gaat om een graf met kinderen uit hetzelfde gezin of familie, waarbij de familieband waarschijnlijk belangrijk was. Het is mogelijk dat er nog meer potgraven zijn geweest met meerdere begravingen. Verschillende potgraven op Tel Dan waren slecht bewaard en soms was er niet veel meer van over dan schedelresten. Het zou dus mogelijk zijn dat vaker meerdere kinderen in een pot zijn begraven, maar dat de resten volledig vergaan zijn. Het goed opgraven en bestuderen van potgraven in het Nabije Oosten zou hier dus meer over kunnen vertellen. DNA onderzoek zou ook meer kunnen vertellen over verwantschap, maar het is de vraag of de botten daarvoor wel goed genoeg bewaard zijn gebleven. Meer onderzoek is hier dus voor nodig.

De data van Tel Dan en Tel Kabri laten een mogelijke tweede sociale leeftijd zien, namelijk van twee tot twaalf jaar. Een gedeelte van de twee tot twaalfjarigen is namelijk begraven in een stenen kistgraf. Ilan gaf in zijn theorie aan dat deze grafvorm alleen voor jongens was bestemd (Ilan 1995, 133), maar zoals eerder al aangegeven, is dat discutabel. Echter, de mogelijkheid blijft bestaan dat individuen tussen de twee en twaalf jaar werden begraven in stenen kistgraven. Op Tel Dan worden inderdaad alleen maar individuen tussen de twee en twaalf jaar begraven in stenen kistgraven en op Tel Kabri is een stenen kistgraf gebruikt voor twee volwassenen en de andere voor een 6-7 jarige. Dit ene graf is naar mijn idee nog niet genoeg bewijs om te zeggen dat er geen sociale leeftijd is van twee tot twaalf jarigen, maar het zorgt wel voor twijfel. Deze twee volwassenen zouden een uitzondering op de regel kunnen zijn, maar daar is meer onderzoek voor nodig. De vraag blijft dan wel bestaan waarom maar een gedeelte van de twee tot twaalf jarigen in een stenen kistgraf werden begraven en de rest in

tomben. Dit kan te maken hebben met een statusverschil. Hier is echter nog niet genoeg bewijs voor. Het zou interessant zijn om dit verder uit te zoeken.

6. Conclusie

In dit hoofdstuk zal getracht worden om de hoofdvraag uit hoofdstuk 1 te beantwoorden met behulp van de deelvragen. De hoofdvraag van deze scriptie is:

Kan de theorie van David Ilan aangaande kinderen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant worden toegepast op andere sites en welke sociale positie hebben kinderen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant in de begravingen op Tel Dan en Tel Kabri?

Deze vraag zal worden beantwoord met behulp van antwoorden op de vragen:

1. Worden kinderen tot twee of drie jaar alleen begraven in potten?
2. Worden jongens tussen de twee en twaalf jaar begraven in stenen kistgraven?
3. Worden kinderen ook op andere manieren begraven?
4. Waar liggen de graven van de kinderen op het grafveld?
5. Welke grafgiften krijgen kinderen mee?

Er is geprobeerd om deze vragen in hoofdstuk 5 te beantwoorden en dit zal een korte samenvatting daarvan zijn.

Zowel op Tel Dan als Tel Kabri worden kinderen tot twee of drie jaar begraven in alleen potten. Er bestaat dus een duidelijke scheidingslijn tussen de kinderen van twee tot drie jaar en oudere kinderen.

De scheidingslijn bij twaalf jaar is echter discutabel. Er zijn namelijk twee stenen kistgraven gevonden op Tel Kabri waarbij in één twee volwassenen lagen. Het blijft echter mogelijk dat kinderen tussen de twee en twaalf jaar in stenen kistgraven worden begraven en dat dit stenen kistgraf een uitzondering is. Er zal meer onderzoek voor nodig zijn. Volgens Ilan zouden alleen jongens worden begraven in stenen kistgraven, maar het is de vraag of het bepalen van het geslacht gelukt is. Het is namelijk zeer moeilijk om het geslacht te bepalen van individuen, die nog niet de puberteit hebben bereikt. De methoden om het geslacht te bepalen en de nauwkeurigheid daarvan staan ook ter discussie (Baker *et al.* 2005, 10; Lewis 2007, 187; Vlak *et al.* 2008; Wilson *et al.* 2008). Klopt het geslacht van de vier? Het is dus maar de vraag of het bepalen van het geslacht op Tel Dan een echt succes is geweest. Ook is het de vraag of men aan de hand van

het geslacht van twee van de vijf skeletten een generaliserende conclusie kan geven over dat jongens in stenen kistgraven worden begraven. Het is nog altijd mogelijk dat de overige drie skeletten meisjes zijn. DNA analyse zou uitsluitel kunnen geven, maar de kwaliteit van de botten is hiervoor mogelijk te slecht.

Stenen kistgraven en potgraven zijn niet de enigste graftypen waarin kinderen werden begraven. Ze zijn namelijk ook aangetroffen in kuilgraven en tomben, maar wel pas vanaf twee jaar. Het verschil tussen deze twee graftypen en stenen kistgraven kan een verschil in status zijn geweest van het kind of de ouders.

Drie graftypen, stenen kistgraven, potgraven en kuilgraven, zijn gevonden onder de vloeren van huizen of binnenplaatsen. De tomben zijn wat groter, maar liggen wel in de buurt van de huizen. De graven liggen allemaal binnen de nederzetting en niet daarbuiten. De graven van de kinderen liggen dus niet op andere plekken dan andere graven.

Als laatste is gebleken dat de grafgiften, die kinderen meekregen, niet veel anders zijn dan die van de volwassenen. Over het algemeen kreeg elk graf aardewerken vaatwerk mee. Een uitzonderlijk grafgift waren de duizenden linzen, die een kind in een potgraf meekreeg op Tel Dan. Dit kan te maken hebben met een grotere sociale status van de ouders of het kind zat op de grens van twee leeftijdscategorieën waardoor het meer grafgiften meekreeg. De grafgiften zeggen uiteindelijk niet veel over verschillen tussen volwassenen en kinderen.

Met behulp van deze antwoorden is het mogelijk om een antwoord te geven op de hoofdvraag. De data van Tel Kabri hebben aangetoond dat de theorie van Ilan niet volledig kan worden toegepast op een andere site. Daarnaast zijn er aanmerkingen te maken op de theorie zelf en de data waarop die gebaseerd is. Vooral de ideeën rondom de graven, baarmoeder, dood en vruchtbaarheid zijn controversieel. De geloofwaardigheid van de theorie komt nog meer in het geding doordat Ilan probeert de bevolking van de Zuidelijke Levant te koppelen aan Mesopotamië. Het lijkt erop dat hij steeds probeert om argumenten te vinden voor een migratie vanuit Mesopotamië, terwijl ook die ideeën nog steeds worden bediscussieerd.

Het is echter wel mogelijk geweest om gedeeltelijk de sociale positie van kinderen te bepalen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant. Kinderen hadden al vanaf een jonge leeftijd een sociale positie op Tel Dan en Tel Kabri. Dit is te zien aan het feit dat kinderen al vanaf hun geboorte worden begraven in graven. Zij krijgen vaak ook een aantal grafgiften mee, maar minder dan de andere graven. Dit zou erop kunnen duiden dat kinderen een sociale positie hadden, maar geen hoge sociale positie. Dit kan komen doordat ze nog maar weinig aan de maatschappij hebben toegevoegd, waardoor ze minder grafgiften kregen. In twee potgraven zijn meerdere kinderen aangetroffen en het zou in die gevallen kunnen gaan om overleden kinderen uit hetzelfde gezin. Één van die graven bestond uit twee kinderen met een later toegevoegde pot met een kind erin. Dit zou een goed voorbeeld kunnen zijn van een begraafing van kinderen uit hetzelfde gezin. De eerste twee kinderen waren al langer overleden en daar is later nog een kind uit hetzelfde gezin bijgezet. Het is iets wat tegenwoordig nog steeds gebeurt. Het kan zijn dat er in meer potgraven meerdere kinderen lagen, omdat de skeletresten vaak niet goed waren bewaard en het is mogelijk dat sommige kinderen niet meer bewaard zijn gebleven. De potgraven kunnen dus familiegerelateerd zijn geweest.

De overgang van kind naar volwassene was mogelijk rond het twaalfde levensjaar aanwezig. Stenen kistgraven zijn voornamelijk gereserveerd voor kinderen tussen de twee en twaalf jaar, maar ze kunnen ook in andere graftypen worden begraven. Er moet echter nog meer onderzoek naar worden gedaan op andere sites, omdat op Tel Kabri twee volwassenen in één stenen kistgraf zijn gevonden. Het kan hierbij om een uitzondering gaan, maar om dit te bevestigen moet er meer onderzoek komen. Men moet bij kindgraven wel in de gaten houden dat grafrituelen niet door de dode zijn gemaakt, maar door de achterblijvers (Parker Pearson 1999, 3). Bij kinderen is het probleem dat zij niet door kinderen worden begraven, maar door volwassenen. De grafresten van kinderen laten dus een reflectie zien van de herinneringen van volwassenen aan kinderen en geven mogelijk een ideaal weer (Baxter 2005, 94). We moeten dus erg oppassen met onze interpretatie van grafresten.

De conclusie van deze scriptie is dat kinderen een sociale positie hadden in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant. Deze positie was niet heel hoog, maar wel aanwezig. De scriptie heeft ook aangetoond dat de theorie van Ilan gedeeltelijk kan worden toegepast op een andere site. De stenen kistgraven zijn eerder voor kinderen tussen de twee tot twaalf jaar en niet exclusief voor jongens. Om te ontdekken of de graven alleen voor jongens zijn, is DNA onderzoek nodig, omdat de andere methoden om het geslacht te bepalen van kinderen dubieus zijn. De potgraven zijn wel voor kinderen tot twee of drie jaar. DNA onderzoek zou ook nodig zijn om te zien of er familiegraven aanwezig zijn in de potgraven. De rest van de theorie van Ilan is echter discutabel.

7. Samenvatting

In deze scriptie staat de vraag centraal of de theorie van Ilan aangaande kinderen in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant kan worden toegepast op andere sites en welke sociale positie kinderen hebben in de Midden Bronstijd in de Zuidelijke Levant in de begravingen op Tel Dan en Tel Kabri. Als eerste wordt de geschiedenis beschreven van kinderen in de archeologie en daarna wordt getracht een definitie te geven van een kind. Vervolgens wordt verder uitgewijd over grafgebruiken voor kinderen. Hierbij dienen een aantal andere onderzoeken als voorbeeld. Het derde hoofdstuk behandelt een introductie over de Midden Bronstijd in de Levant en over de grafgebruiken in die tijd. De theorie van Ilan wordt dan ook verder uitgewerkt. De data van Tel Dan en Tel Kabri worden besproken in hoofdstuk vier. In dat hoofdstuk ligt de nadruk op de graven van kinderen, omdat de scriptie over kinderen gaat. Niet alleen de data zullen worden besproken, maar ook de ligging en geschiedenis van beide sites. Hoofdstuk vijf bevat de discussie over de data van Tel Dan en Tel Kabri. Daarnaast zal dieper worden ingegaan op de sociale positie van kinderen. Het laatste hoofdstuk is de conclusie.

Het onderzoek heeft aangetoond dat de theorie van Ilan op sommige punten goed is, maar op andere punten niet. Zijn ideeën rondom de kosmologie kunnen worden beschouwd als discutabel. Daarnaast is zijn theorie minder betrouwbaar, doordat hij teveel redeneert richting migratie vanuit Mesopotamië naar de Levant aan het begin van de Midden Bronstijd. De ideeën rondom migratie staan al langer ter discussie. Het onderzoek heeft echter wel kunnen aantonen dat kinderen een sociale positie hadden in de Levant in de Midden Bronstijd. Het zou interessant zijn om meer onderzoek te doen naar de sociale positie van kinderen in de Levant. In dit onderzoek zijn namelijk maar twee sites gebruikt en het zou beter zijn om te kijken of de patronen van dit onderzoek ook elders te vinden zijn.

Bibliografie

- Acreche, M., 2001. Skeletal remains from Efrata and other Bronze Age sites in Israel, in R. Gonen (ed.), *Excavations at Efrata: a Burial Ground from the Intermediate and Middle Bronze Ages*. Jerusalem. The Old City Press, 95-109.
- Arber, S., and Ginn, J., 1995. "Only connect": gender relations and ageing, in J. Ginn and S. Arber (eds.), *Connecting Gender and Ageing: a Sociological Approach*. Buckingham. Open University Press, 1-15.
- Ariès, P., 1962. *Centuries of Childhood*. Bungay, Suffolk: Richard Clay (The Chaucer Press).
- Baker, B. J., Dupras, T. L., Tocheri, M. W., and Wheeler, S. M., 2005. *The Osteology of Infants and Children*. USA: Texas A&M University Press.
- Bard, K. A., 2008. *Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Baxter, J. E., 2005. *The Archaeology of Childhood: Children, Gender, and Material Culture*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, AltaMira Press.
- Baxter, J. E., 2006a. Making space for children in archaeological interpretations. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 15, 77-88.
- Baxter, J. E., 2006b. Introduction: the archaeology of childhood in context. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 15, 1-9.
- Ben-Tor, A., Ben-Ami, D., and Livneh, A. (eds.), 2005. *Yoqne'am: The Middle and Late Bronze Ages: Final Report of the Archaeological Excavations; (1977-1988)*. Hebrew University: Institute of Archaeology.
- Biggs, R. D., 1995. Medicine, surgery, and public health in Ancient Mesopotamia, in J.M. Sasson, J. Baines, G. Beckman and K.S. Rubinson (eds.), *Civilizations of the Ancient Near East Volume III*. New York. Charles Scribner's Sons, 1911-24.
- Bijbelgenootschap, N., 1969. *Bijbel*. Amsterdam: Malmberg.
- Biran, A., 1994. *Biblican Dan*. Israel, Jerusalem: Keter Press Enterprises.
- Biran, A., Ilan, D., and Greenberg, R., 1996. *Dan I: A Chronicle of the Excavations: the Pottery Neolithic, the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age Tombs*. Israel, Jerusalem: Keter Press Enterprises.
- Bloch-Smith, E., 2003. Bronze Age and Iron Age burials and funerary customs, in S. Richard (ed.), *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake, Indiana. Eisenbrauns, 105-15.
- Blundell, S., 1995. *Women in Ancient Greece*. Harvard: Harvard University Press.
- Bunimovitz, S., 1992. The Middle Bronze Age fortifications on Palestine as a social phenomenon. *Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 19(2), 221-34.
- Caminada, C. L. J., and Goudswaard, K. P., 2003. Pensioenen en de schatkist. *Tijdschrift voor Openbare Financien* 5, 207-19.
- Crawford, S., 2000. Children, grave-goods and social status in Early Anglo-Saxon England, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*. London. Routledge, 169-79.
- Dale, V. 2012. van <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=kind&lang=nn>. Laatst bekeken 13-04-2012.
- Dayagi-Mendels, M., 2002. *The Akhziv Cemeteries: the Ben-Dor Excavations, 1941-1944*. Jerusalem: The Old City Press.

- De Vaux, R., 1997. *Ancient Israel: Its Life and Institutions: translated by John McHugh* (J. McHugh, Trans.). Michigan: Wm.B. Eerdmans Publishing and Dove Booksellers.
- Finkelstein, I., 1992. Middle bronze age 'fortifications': a reflection of social organization and political formations. *Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 19(2), 201-20.
- Garland, R., 2009. *Daily Life of the Ancient Greeks*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Gates, C., 2003. *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*. London: Routledge.
- Golden, J. M., 2004. *Ancient Canaan and Israel: An Introduction*. California, Santa Barbara: Oxford University Press.
- Goodman, A. H., and Armelagos, G. J., 1989. Infant and childhood morbidity and mortality risks in archaeological populations. *World Archaeology* 21(2), 225-43.
- Hopkins, M. K., 1965. The age of roman girls at marriage. *Populations Studies* 18(3), 309-27.
- Hughes, D. R., 1965. Appendix H: Human bones 1 report on metrical and non-metrical aspects of EB-MB and Middle Bronze human remains from Jericho (1957-1958 excavations), in K.M. Kenyon and T.A. Holland (eds.), *Excavations at Jericho Vol. 2 The Tombs excavated in 1955-8*. Jerusalem. The British School of Archaeology in Jerusalem. Vol. 2, 664-84.
- Ilan, D., 1995. Mortuary practices at Tel Dan in the Middle Bronze Age: a reflection of Canaanite society and ideology, in S.E.a.G. Campbell (ed.), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*. Michigan. Oxbow Books, 117-37.
- Ilan, D., 2003. The Middle Bronze Age (circa 2000 - 1500 B.C.E), in S. Richard (ed.), *Near Eastern Archaeology: a Reader*. Winona Lake, Indiana. Eisenbrauns, 331-42.
- Kamp, K. A., 2001. Where have all the children gone?: the archaeology of childhood. *Journal of Archaeological Method and Theory* 8(1), 1-34.
- Kamp, K. A., 2006. Dominant discourses; lived experiences: study in the archaeology of children and childhood. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 15, 115-2.
- Lewis, M. E., 2007. *The Bioarchaeology of Children. Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lillehammer, G., 1989. A child is born. The child's world in an archaeological perspective. *Norwegian Archaeological Review* 22(2), 89.
- Lillie, M. C., 1997. Women and children in prehistory: resource sharing and social stratification at the Mesolithic-Neolithic transition in the Ukraine, in J. Moore and E. Scott (eds.), *Invisible People and Processes*. London. Leicester University Press, 213-28.
- Maeir, A. M., 2004. *Bronze and Iron Age Tombs at Tel Gezer, Israel: Finds from Raymond-Charles Weill's Excavations in 1914 and 1921*. England: Archaeopress.
- Magner, L. N., 2007. *The History of Medicine*. New York: Informa Healthcare USA.
- Marsh, I., Keating, M., Punch, S., and Harden, J. (eds.), 2009. *Sociology: Making Sense of Society*. Harlow: Pearson Education.
- Mikalson, J. D., 2010. *Ancient Greek Religion*. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
- Mizoguchi, K., 2000. The child as node of past, present and future, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*. London. Routledge, 141-50.

- Negev, A., and Gibson, S. (eds.), 2001. *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. Jerusalem: The Jerusalem Publishing House.
- Noll, K. J., 2001. *Canaan and Israel in Antiquity: An Introduction*. London: Sheffield Academic Press.
- Parker Pearson, M., 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Texas: A&M University Press.
- Perdue, L. G., Blenkinsopp, J., Collins, J. J., and Meyers, C., 1997. *Families in Ancient Israel*. Kentucky: Westminster John Knox Press.
- Rast, W. E., 1992. *Through the Ages in Palestinian Archaeology: An Introductory Handbook*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Rawson, B., 1986. The roman family, in B. Rawson (ed.), *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. New York. Cornell University Press.
- Scheftelowitz, N., and Oren, R., 2002. *Tel Kabri: the 1986-1993 Excavation Seasons*. Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology.
- Scott, E., 1991. Animal and infant burials in Romano-British villas: a revitalization movement, in P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates and J. Toms (eds.), *Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Religion and Ritual, Oxford, 1989*. Oxford. Oxford Committee for Archaeology, 115-21.
- Scott, E., 1999. *The Archaeology of Infancy and Infant Death*. Oxford: Archaeopress.
- Shahar, S., 1990. *Childhood in the Middle Ages*. London: Routledge.
- Sharrat, T., 1993. James Bulger 'battered with bricks', *The Guardian*. 2 november 1993.
- Skeates, R., 1991. Caves, cult and children in Neolithic Abrouzzo, Central Italy, in P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates and J. Toms (eds.), *Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Religion and, Ritual, Oxford, 1989*. Oxford. Oxford Committee for Archaeology, 112-34.
- Smith, P., and Dujovney, L., 2004. Middle Bronze Age II human remains from tombs 7, 24 and 33, in S. Ben-Arieh (ed.), *Bronze age Iron Age Tombs at Tell Beit Mirsim*. Jerusalem. The Old City Press, 203-06.
- Sofaer Derevenski, J., 1994a. Where are the children? *Archaeological Review from Cambridge* 13(2), 7-20.
- Sofaer Derevenski, J., 2000. Material culture shock, confronting expectations in the material culture of children, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*. London. Routledge, 3-16.
- Stewart, J. R., 1974. *Tell el 'Ajjul: the Middle Bronze Age Remains*. Lund: Carl Bloms Boktrijckeri.
- Strathern, M., 1992. *Reproducing the Future: Essays on Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. Manchester: Manchester University Press.
- Strouhal, E., 1992. *Life of the Ancient Egyptians* (D. Viney, Trans.). London: Opus Publishing.
- Turnock, B. J., 2012. *Essentials of Public Health*. London: Jones and Bartlett Learning.
- Uziel, J., 2010. Middle Bronze Age ramparts: functional and symbolic structures. *Palestine Exploration Quaterly* 142(1), 24-30.
- Vlak, D., Roksandic, M., and Schillaci, M. A., 2008. Greater sciatic notch as a sex indicator in juveniles. *American Journal of Physical Anthropology* 137(3), 300-15.
- Weeks, K., 1995. Medicine, surgery and public health in Ancient Egypt, in J.M. Sasson, J. Baines, G. Beckman and K.S. Rubinson (eds.), *Civilizations of the Ancient Near East Volume III*. New York. Charles Scribner's Sons, 1787-98.

- Wilson, L. A., Macleod, N., and Humphrey, L. T., 2008. Morphometric criteria for sexing juvenile human skeletons using the ilium. *Journal of Forensic Sciences* 53(2), 269-78.
- Winter, B. W., 2003. *Roman Wives, Roman Widows: the Appaerance of New Women and the Pauline Communities*. Michigan: Eerdmans Publishing.
- Worell, J. (ed.), 2001. *Encyclopedia of Women and Gender: Sex Similarities and Differences and the Impact of Society on Gender, Volume 2*. London: Academic Press.
- Yasur-Landau, A., Cline, E. H., and Pierce, G. A., 2008. Middle Bronze Age settlement patterns in the Western Galilee, Israel. *Journal of Field Archaeology* 33, 59-83.
- Zeijl, A. M. M. V., Keizer, J., Masseling, J. H. M. J., Burger, J. M. K., Beijes-Boogaard, M. E., Caspel, R. V., Denissen-Visscher, Y. M., Ruiter, A. M. D., Scheepstra, C., and Adriaansen, M. P. L., 2008. *Wetteksten Hoger Economisch Onderwijs 2007/2008*: Wolters Noordhof.

Websites

Van Dale woordenboek: <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=kind&lang=nn>
(laatst bekeken op 27-05-2012).

Bibliografie

- Acreche, M., 2001. Skeletal remains from Efrata and other Bronze Age sites in Israel, in R. Gonen (ed.), *Excavations at Efrata: a Burial Ground from the Intermediate and Middle Bronze Ages*. Jerusalem. The Old City Press, 95-109.
- Arber, S., and J. Ginn, 1995. "Only connect": gender relations and ageing, in J. Ginn en S. Arber (eds.), *Connecting Gender and Ageing: a Sociological Approach*. Buckingham. Open University Press, 1-15.
- Ariès, P., 1962. *Centuries of Childhood*. Bungay, Suffolk: Richard Clay (The Chaucer Press).
- Baker, B. J., Dupras, T. L., Tocheri, M. W., and S.M. Wheeler, 2005. *The Osteology of Infants and Children*. USA: Texas A&M University Press.
- Bard, K. A., 2008. *Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Baxter, J. E., 2005. *The Archaeology of Childhood: Children, Gender, and Material Culture*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, AltaMira Press.
- Baxter, J. E., 2006a. Making space for children in archaeological interpretations. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 15, 77-88.
- Baxter, J. E., 2006b. Introduction: the archaeology of childhood in context. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 15, 1-9.
- Ben-Tor, A., Ben-Ami, D., and A. Livneh (eds.), 2005. *Yoqne'am: The Middle and Late Bronze Ages: Final Report of the Archaeological Excavations; (1977-1988)*. Hebrew University: Institute of Archaeology.
- Biggs, R. D., 1995. Medicine, surgery, and public health in Ancient Mesopotamia, in J.M. Sasson, J. Baines, G. Beckman en K.S. Rubinson (eds.), *Civilizations of the Ancient Near East Volume III*. New York. Charles Scribner's Sons, 1911-24.
- Bijbelgenootschap, N., 1969. *Bijbel*. Amsterdam: Malmberg.
- Biran, A., 1994. *Biblican Dan*. Israel, Jerusalem: Keter Press Enterprises.
- Biran, A., Ilan, D., and R. Greenberg, 1996. *Dan I: A Chronicle of the Excavations: the Pottery Neolithic, the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age Tombs*. Israel, Jerusalem: Keter Press Enterprises.

- Bloch-Smith, E., 2003. Bronze Age and Iron Age burials and funerary customs, in S. Richard (ed.), *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake, Indiana. Eisenbrauns, 105-15.
- Blundell, S., 1995. *Women in Ancient Greece*. Harvard: Harvard University Press.
- Bunimovitz, S., 1992. The Middle Bronze Age fortifications on Palestine as a social phenomenon. *Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 19 (2), 221-34.
- Caminada, C. L. J., and K.P. Goudswaard, 2003. Pensioenen en de schatkist. *Tijdschrift voor Openbare Financiën* 5, 207-19.
- Crawford, S., 2000. Children, grave-goods and social status in Early Anglo-Saxon England, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*. London. Routledge, 169-79.
- Dayagi-Mendels, M., 2002. *The Akhziv Cemeteries: the Ben-Dor Excavations, 1941-1944*. Jerusalem: The Old City Press.
- De Vaux, R., 1997. *Ancient Israel: Its Life and Institutions: translated by John McHugh* (J. McHugh, Trans.). Michigan: Wm.B. Eerdmans Publishing en Dove Booksellers.
- Finkelstein, I., 1992. Middle bronze age 'fortifications': a reflection of social organization and political formations. *Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University* 19(2), 201-20.
- Garland, R., 2009. *Daily Life of the Ancient Greeks*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- Gates, C., 2003. *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*. London: Routledge.
- Golden, J. M., 2004. *Ancient Canaan and Israel: An Introduction*. California, Santa Barbara: Oxford University Press.
- Goodman, A. H., and G.J. Armelagos, 1989. Infant and childhood morbidity and mortality risks in archaeological populations. *World Archaeology* 21(2), 225-43.
- Hopkins, M. K., 1965. The age of roman girls at marriage. *Populations Studies* 18(3), 309-27.

- Hughes, D. R., 1965. Appendix H: Human bones 1 report on metrical and non-metrical aspects of EB-MB and Middle Bronze human remains from Jericho (1957-1958 excavations), in K.M. Kenyon en T.A. Holland (eds.), *Excavations at Jericho Vol. 2 The Tombs excavated in 1955-8*. Jerusalem. The British School of Archaeology in Jerusalem. Vol. 2, 664-84.
- Ilan, D., 1995. Mortuary practices at Tel Dan in the Middle Bronze Age: a reflection of Canaanite society and ideology, in S. Campbell en A. Green (eds.), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*. Michigan. Oxbow Books, 117-37.
- Ilan, D., 2003. The Middle Bronze Age (circa 2000 - 1500 B.C.E), in S. Richard (ed.), *Near Eastern Archaeology: a Reader*. Winona Lake, Indiana. Eisenbrauns, 331-42.
- Kamp, K. A., 2001. Where have all the children gone?: the archaeology of childhood. *Journal of Archaeological Method and Theory* 8(1), 1-34.
- Kamp, K. A., 2006. Dominant discourses; lived experiences: studying the archaeology of children and childhood. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 15, 115-2.
- Lewis, M. E., 2007. *The Bioarchaeology of Children. Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lillehammer, G., 1989. A child is born. The child's world in an archaeological perspective. *Norwegian Archaeological Review* 22(2), 89.
- Lillie, M. C., 1997. Women and children in prehistory: resource sharing and social stratification at the Mesolithic-Neolithic transition in the Ukraine, in J. Moore en E. Scott (eds.), *Invisible People and Processes*. London. Leicester University Press, 213-28.
- Maeir, A. M., 2004. *Bronze and Iron Age Tombs at Tel Gezer, Israel: Finds from Raymond-Charles Weill's Excavations in 1914 and 1921*. England: Archaeopress.
- Magner, L. N., 2007. *The History of Medicine*. New York: Informa Healthcare USA.
- Marsh, I., Keating, M., Punch, S., and J. Harden (eds.), 2009. *Sociology: Making Sense of Society*. Harlow: Pearson Education.

- Mikalson, J. D., 2010. *Ancient Greek Religion*. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
- Mizoguchi, K., 2000. The child as node of past, present and future, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*. London. Routledge, 141-50.
- Negev, A., and S. Gibson (eds.), 2001. *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. Jerusalem: The Jerusalem Publishing House.
- Noll, K. J., 2001. *Canaan and Israel in Antiquity: An Introduction*. London: Sheffield Academic Press.
- Parker Pearson, M., 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Texas: A&M University Press.
- Perdue, L. G., Blenkinsopp, J., Collins, J. J., and C. Meyers, 1997. *Families in Ancient Israel*. Kentucky: Westminster John Knox Press.
- Rast, W. E., 1992. *Through the Ages in Palestinian Archaeology: An Introductory Handbook*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Rawson, B., 1986. The Roman family, in B. Rawson (ed.), *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. New York. Cornell University Press.
- Scheftelowitz, N., and R. Oren, 2002. *Tel Kabri: the 1986-1993 Excavation Seasons*. Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology.
- Scott, E., 1991. Animal and infant burials in Romano-British villas: a revitalization movement, in P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates en J. Toms (eds.), *Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Religion and Ritual, Oxford, 1989*. Oxford. Oxford Committee for Archaeology, 115-21.
- Scott, E., 1999. *The Archaeology of Infancy and Infant Death*. Oxford: Archaeopress.
- Shahar, S., 1990. *Childhood in the Middle Ages*. London: Routledge.
- Sharrat, T., 1993. James Bulger 'battered with bricks', *The Guardian*. 2 november 1993.
- Skeates, R., 1991. Caves, cult and children in Neolithic Abrouzzo, Central Italy, in P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates en J. Toms (eds.), *Sacred and Profane:*

- Proceedings of a Conference on Archaeology, Religion and, Ritual, Oxford, 1989.* Oxford. Oxford Committee for Archaeology 112-34.
- Smith, P., & Dujovney, L., 2004. Middle Bronze Age II human remains from tombs 7, 24 and 33, in S. Ben-Arieh (ed.), *Bronze age Iron Age Tombs at Tell Beit Mirsim*. Jerusalem. The Old City Press, 203-06.
- Sofaer Derevenski, J., 1994a. Where are the children? *Archaeological Review from Cambridge* 13(2), 7-20.
- Sofaer Derevenski, J., 2000. Material culture shock, confronting expectations in the material culture of children, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and Material Culture*. London: Routledge, 3-16.
- Stewart, J. R., 1974. *Tell el 'Ajjul: the Middle Bronze Age Remains*. Lund: Carl Bloms Boktrijckeri.
- Strathern, M., 1992. *Reproducing the Future: Essays on Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. Manchester: Manchester University Press.
- Strouhal, E., 1992. *Life of the Ancient Egyptians* (D. Viney, Trans.). London: Opus Publishing.
- Turnock, B. J., 2012. *Essentials of Public Health*. London: Jones and Bartlett Learning.
- Uziel, J., 2010. Middle Bronze Age ramparts: functional and symbolic structures. *Palestine Exploration Quaterly* 142(1), 24-30.
- Vlak, D., Roksandic, M., & Schillaci, M. A., 2008. Greater sciatic notch as a sex indicator in juveniles. *American Journal of Physical Anthropology* 137(3), 300-15.
- Weeks, K., 1995. Medicine, surgery and public health in Ancient Egypt, in J.M. Sasson, J. Baines, G. Beckman en K.S. Rubinson (eds.), *Civilizations of the Ancient Near East Volume III*. New York. Charles Scribner's Sons 1787-98.
- Wilson, L. A., Macleod, N., and L.T. Humphrey, 2008. Morphometric criteria for sexing juvenile human skeletons using the ilium. *Journal of Forensic Sciences* 53(2), 269-78.

- Winter, B. W., 2003. *Roman Wives, Roman Widows: the Appaerance of New Women and the Pauline Communities*. Michigan: Eerdmans Publishing.
- Worell, J. (ed.), 2001. *Encyclopedia of Women and Gender: Sex Similarities and Differences and the Impact of Society on Gender, Volume 2*. London: Academic Press.
- Yasur-Landau, A., Cline, E. H., and G.A. Pierce, 2008. Middle Bronze Age settlement patterns in the Western Galilee, Israel. *Journal of Field Archaeology* 33, 59-83.
- Zeijl, A. M. M. M. V., Keizer, J., Masseling, J. H. M. J., Burger, J. M. K., Beijes-Boogaard, M. E., Caspel, R. V., Denissen-Visscher, Y. M., Ruiten, A. M. D., Scheepstra, C., and M.P.L. Adriaansen, 2008. *Wetteksten Hoger Economisch Onderwijs 2007/2008*: Wolters Noordhof.

Websites

Van Dale woordenboek: <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=kind&lang=nn>
(laatst bekeken op 27-05-2012).

Lijst van afbeeldingen

<i>Afbeeldingsnummer</i>	<i>Pagina</i>
Voorkant	
Gemaakt door H. Vermaas; afbeeldingen gebruikt van Ilan 1995, 123-125	
Hoofdstuk 3	
3.1 Voorbeeld van een kuilgraf (Bloch-Smith 2003, 109).	25
3.2 Voorbeeld van een schachtgraf. Links van bovenaf, rechts van de zijkant (naar Ilan 1995, 125).	25
3.3 Voorbeeld van een potgraf (naar Ilan 1995, 126).	26
3.4 Zijkant van een voorbeeld van een stenen kistgraf (naar Ilan 1995, 125).	26
3.5 Bovenkant van een voorbeeld van een stenen kistgraf (naar Ilan 1995, 125).	26
3.6 Twee voorbeelden van een kamertombe (naar Ilan 1995, 123).	26
Hoofdstuk 4	
4.1 Kaart van Israël met de ligging van Tel Dan (naar Ilan 1995, 118).	34
4.2 Een topografische kaart van Tel Dan met de opgravingvlakken (naar Ilan 1995, 119).	35
4.3 Percentage van het aantal skeletten per graftype (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	41
4.4 Percentage van het aantal graven per graftype (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	42
4.5 Percentage van het aantal jongens onder de 12 jaar in stenen kistgraven (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	43
4.6 Percentages aan grafgiften per graftype (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	45
4.7 Percentage aan het aantal grafgiften van het totaal (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	46
4.8 Kaart van Israël met de ligging van Tel Kabri (naar Yasur-Landau 2008, 60).	47
4.9 Een topografische kaart van Tel Kabri met de verschillende opgravinggebieden (naar Scheftelowitz en Oren 2002, 3).	47
4.10 Percentage van het aantal graven per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	52
4.11 Percentage van het aantal skeletten per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	52

4.12 Percentage van het aantal grafgraven per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	54
4.13 Percentage van het aantal grafgraven van het totaal (naar Scheftelowitz en Oren 2002)	55

Lijst van tabellen

<i>Tabelnummer</i>	<i>Pagina</i>
Hoofdstuk 2	
2.1 Korte samenvatting van de drie leeftijden (naar Arber en Ginn 1995)	10
Hoofdstuk 4	
4.1 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	40
4.2 Het aantal graven, skeletten, leeftijden en gemiddeld aantal skeletten per graftype met alleen de graven waarin kinderen tot twaalf jaar aanwezig zijn en de graven met leeftijd onbekend zijn weggelaten (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	41
4.3 Het aantal jongens, meisjes en onbekend per graftype voor individuen onder de 12 jaar (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	43
4.4 Het aantal grafgiften gesorteerd op categorie (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	44
4.5 Het aantal grafgiften gesorteerd op graftype en categorie (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	45
4.6 Het gemiddeld aantal grafgiften per graf en skelet (naar Biran <i>et al.</i> 1996).	45
4.7 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	51
4.8 Het aantal graven, skeletten, leeftijd en gemiddeld aantal skeletten per graftype van alle graven met individuen onder de 12 jaar (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	51
4.9 Het aantal grafgiften gesorteerd per categorie (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	53
4.10 Het aantal grafgiften gesorteerd per categorie en graftype (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	54
4.11 Het gemiddeld aantal grafgiften per graftype en skelet (naar Scheftelowitz en Oren 2002).	54